БОРИС ВАСИЛЬЄВ

НЕ СТРІЛЯЙТЕ БІЛИХ ЛЕБЕДІВ

РОМАН

Переклад з російської Галини Петровської

ВІД АВТОРА

Коли я входжу в ліс, я чую Єгорове життя. У клопітливому лепеті осичняків, у соснових зітханнях, у важкому змахові ялинових лап. І я шукаю Єгора.

Я знаходжу його в червневому хвойному лісі — невтомного й безжурного. Зустрічаю його в осінній мокречі — поважного й розкошланого. Чекаю його в морозяній тиші — задумливого й світлого. Бачу його у весняному квітуванні — терплячого й нетерплячого водночас. 1 завжди дивом дивуюсь, який же він був різний — різний для людей і різний для себе.

І різне було його життя — життя для себе й життя для людей.

А може, всі життя різні. Різні для себе й різні для людей? Та чи завжди є сума в цих різницях? Удаючи з себе різних, чи й насправді різні, чи завжди ми єдині в своїй суті?

Єгор був єдиний, бо завжди залишався самим собою. Він не вмів і не намагався здаватися інакшим — ні кращим, ні гіршим. І діяв не з міркувань розуму, не з прицілом, не для схвалення згори, а так, як наказувало сумління.

1.

Єгора Полушкіна в селищі звали бідоносцем. Коли загубилися перші дві літери, цього вже ніхто не пам'ятав, і навіть власна дружина, очманівши через хронічне невезіння, несамовито кричала уїдливим, мов комарине дзижчання, голосом:

— Нелюдь заморська закляття моє сирітське господи спаси й помилуй бідоносцю чортів...

Кричала вона на одній ноті, поки вистачало повітря, і розділових знаків не вживала. Єгор гірко зітхав, а десятирічний Колька, ображаючись за батька, плакав десь за сарайчиком. І ще тому він плакав, що вже тоді розумів: материна правда.

А Єгор через лемент та лайку завжди почував себе винним. Винним не на розум, а на совість. І тому не сперечався, а тільки карався.

— У людей чоловіки ото вже годувальники ото вже в їхньому домі всього по вінця ото вже жінки у них як лебідоньки!..

Харитина Полушкіна була родом із Заонежжя і з лайки легко переходила на голосіння. Вона вважала себе скривдженою од дня народження, діставши від п'яного попа вкрай неможливе ім'я, яке лагідні сусідоньки скоротили до перших двох складів:

— А Харя наша знов годувальника свого критикує. А ще за те їй було кривдно, що рідна сестра (ну, діжка

та й годі, далебі!), тож рідна сестра Мар'я мов білорибиця по селищу плавала, губи підбирала й очі закочувала:

— Не поталанило Тіні з чоловіком. Ой, не поталанило, ой!..

Це при ній—Тіна й губки гузкою. А без неї — Харя і 6

рот аж по вуха. А сама ж їх у селище зманила. Хату примусила продати, сюди перебратися, від людей посміх терпіти.

— Тут, Тіно, культура. Кіно показують.

Кіно показували, але Харитина до клубу не заходила: господарство немічне, чоловік у дурниках і надягти майже нема чого. Однією поганенькою сукнею щодня людям очі мулити — набриднеш. А у Мар'їци (вона, виходить, Харя, а сестриця — Мар'їца, ось воно як!), тож у Мар'їци суконь шерстяних — п'ять штук, костюмів сукняних — два та костюмів джерсових — аж три. Є в чому на культуру подивитись, є в чому себе показати, є що в скриню покласти.

А причина в Харитини одна: Єгор Савелійович, чоловік дорогий. Законний, хоч і невінчаний. Батько синочка єдиного. Годувальник і добувач, щоб його цап заколов рогами.

Між іншим, друг-приятель порядної людини — Федора Іпатовича Бур'янова, Мар'їного чоловіка. Через два провулки— хата власна, на п'ять стін. З таврованих колод: одна в одну, гладенькі та рівненькі. Дах цинковий: блищить, як нове відро. У дворі — два кабанчики, овець шість штук та корова Зірка. Доїться так, що в хаті цілий рік масниця. Та ще півень на гребені даху, наче живий. Хто у відрядження приїде — до них водили.

— Чудо місцевого народного умільця. Самою сокирою, уявіть собі, самою сокирою зроблено, як у давнину!

Щоправда, чудо це до Федора Іпатовича не мало відношення: тільки було на його хаті. А зробив півня Єгор По-лушкін. На витребеньки у нього часу вистачало, а от на діло якесь...

Зітхала Харитина. Ох, не допильнувала її матінка-не-біжчиця, ох, не прибив її віжками рідний батечко! Тоді б, дивися, не за Єгора вискочила б, а за Федора. Мов цариця жила б.

Федір Бур'янов сюди за довгим карбованцем приїхав тоді ще, коли тут ліси шуміли — краю не видно було. На ту пору потреба була, і валили цей ліс зі смаком, з гуркотом, з прогресивкою.

Селище побудували, електрику провели, водопровід налагодили. А як вітку від залізниці дотягли, то й ліс навколо кінчився. Буття, так би мовити, на даному етапі обігнало чиюсь свідомість, породивши комфортабельне, але нікому вже не потрібне селище посеред убогих решток колись дзвінкого хвойного лісу. Останній масив навколо Чорного озера обласні організації і власті на превелику силу зуміли оголосити водоохоронним, і робота припинилася. А оскільки перевалочна база з лісопильнею, побудованою за останнім словом техніки, при селищі вже існувала, то ліс сюди почали тепер возити спеціально. Возили, вивантажували, пиляли та й знову вантажили, і вчорашні лісоруби поставали вантажниками, такелажниками та робітниками при лісопильні.

А от Федір Іпатович за рік наперед усе точно Мар'їці сказав:

— Хана прогресивкам, Мар'є,— валити незабаром не буде чого. Треба було б підшукати щось підходящіше, поки ще пилки у вухах джеркотять.

І підшукав: лісником в останньому охоронному масиві при Чорному озері. Сіна накосити — безплатно, риби навалом і дрова задарма. Отоді він собі п'ятистінку й вибудував, і добра припас, і господарство розвів, і господиню одягнув — любо подивитися. Одне слово — голова. Господар.

І поводився відповідно: межи очі не ліз. І карбованцю, і слову ціну знав: коли вже кидав їх, то з глуздом. З кимось за вечір і рота не розтулить, а когось і повчить розуму:

— Ні, не загнуздав ти життя, Єгоре, воно тебе загнуздало. А чому таке становище? Вникни.

Єгор слухав покірно, зітхав: ой, погано він живе, ой, погано. Сім'ю до скрути довів, себе принизив, перед сусідами соромота — все так. Федір Іпатович говорить усе правильно. І перед дружиною соромно, й перед сином, і перед людьми добрими. Ні, треба край шукати такому життю. Треба інше починати: може, за нього, за майбутнє світле й розумне, Федір Іпатович ще чарочку наллє, подобрішає?..

— Атож, життя загнуздати — господарем стати, отак старі міркували.

— Правда твоя, Федоре Іпатовичу. Ох, правда!

— Сокиру ти в руках тримати вмієш, не заперечую. Але — без глузду.

— Авжеж. Це точно.

— Керувати тобою треба, Єгоре.

— Треба, Федоре Іпатовичу. Ох, треба!..

Зітхав Єгор, журився. І господар зітхав, замислювався. І всі тоді зітхали. Не співчуваючи — осуджуючи. І Єгор під їхніми поглядами ще нижче голову хилив. Соромився.

А якщо вникнути, то й соромитися не було чого. І працював Єгор завжди на совість, і жив сумирно, без пустощів, а виходило, що скрізь

був винен. І він не сперечався, а тільки сумував дуже, лаючи себе на чому світ стоїть.

З гнізда насидженого, де жили в рідному колгоспі коли не в достатку, то в пошані, з гнізда цього майже враз випурхнули. Наче птахи нетямущі чи бурлаки якісь, що не мають ні кола, ні двора, ні дітей, ні господарства. Затьмарення найшло.

Того березня — завірюшного, морозяного — теща вмерла, Харитини та Мар'їци рідна матуся. Якраз на Явдоху упокоїлась, а на похорон рідня на ґринджолах заїжджалася: машини в снігах застрявали. Так і Мар'їца прибула: сама, без господаря. Відплакали матусю, відправили похорон, пом'янули, цілком дотримали звичаю. Замінила Мар'їца чорну хустку на пухову та й бовкнула:

— Відстали ви тут од культурного життя в своєму гної.

— Себто як? — не зрозумів Єгор.

— Модерну справжнього нема. А в нас Федір Іпатович нову хату ставить: п'ять вікон на вулицю. Електрика, універмаг, кіно щодня.

— Щодня — і нове? — здивувалася Тіна.

-— А ми на старе й не підемо, дуже треба. У нас цей... Будинок моделей, промтовари закордонні.

З темного кутка суворо дивилися древні лики. І матір божа вже не всміхалась, а хмурилася, та хто ж дивився на неї з того часу, як стара душу віддала? Вперед усі дивилися, в цей... як його... в модерн.

— Еге ж, ставить Федір Іпатович хату — картинка. А стара звільняється, то куди ж її? Продавати шкода: гніздо рідне, там Вовочка мій по підлозі повзав. От Федір Іпатович і звелів вам її подарувати. Ну,

підсобите, звісно, спершу нову поставити, як ведеться. Ти, Єгоре, на теслярстві набив руку.

Підсобили. Два місяці Єгор від зорі до зорі сокирою цюкав. А зорі ж північні: розтикав їх господь по дню далеко одна від одної. До дзвону намахаєшся, поки стемніє. А тут ще Федір Іпатович підсобляє:

— Ти ще отой ріжок, Єгорушко, притеши. Не лінуйся, працівничку, не лінуйся: я тобі хату задарма віддаю, не буду собачу.

Хату й справді віддав. Тільки ж вивіз звідти все, що ще шашіль не сточив: навіть підлогу в світлиці розібрав. І піддашок над колодязем. І ще погріб розкотив та витяг: колоди ті цілком могли знадобитися. За сарайчик узявся був, та тут уже Харитина не витримала:

— Гадюко ти потайна кровопивце скажений пронозо лютий!

— Ну, тихо, тихо, Харитино. Свої ж бо, чого галасувати? Не ображаєшся, Єгоре? Я ж як совість велить.

— Таж це... Значить, так, раз воно не інак.

— Ну то й добре. Гаразд, користуйтеся сарайчиком: дарую.

Та й пішов собі. Справний дядько. І піджак на ньому бостоновий.

Помирилися. В гості ходили. Ніяковів Єгор у гостях отих, господаря слухав.

— Світ, Єгоре, на чоловіках стоїть. Чоловіками держиться.

— Так, Федоре Іпатовичу. Правильно.

— А хіба є в тобі мущинство справжнє? Ну скажи, є?

— Таж як... Ось жінка моя...

— Та не про те я, не про страм! Тьху!..

Сміялися. І Єгор, з усіма разом хихотів: чого ж бо з дурного не посміятися? То з Федора Іпатовича не посмієшся, а от з нього — та на здоров'я, громадяни любі! З цілковитим вашим задоволенням!..

А Тіна лише всміхалася. З усієї сили всміхалася гостям дорогим — сестрі рідній та Федорові Іпатовичу. Цьому особливо: господар.

— Ага, скеровувати тебе треба, Єгоре, скеровувати. Без вказівки ти ніякого діла не впораєш. І життя власним розумом ніколи не збагнеш. А не збагнеш життя — жити не навчишся. Отакечки, Єгоре Полушкіне, бідоносцю божий, такечки...

— Та вже, значить, так, раз воно не інак.

2

Зате був Колька.

— Чистооке хлоп'я росте, Тінушко. Ох, чисті очі в хлопця!

— Ну й безглуздо, коли так,— бурчала Харитина (вона завжди на нього бурчала: як голова сільради привітав із законним шлюбом, так і почала бурчати).— В усі часи чистооким така робота: на собі орати замість трактора.

— Ну що ти, що ти! Даремно так, даремно.

Колька веселий ріс, добрий. До хлоп'ят тягся, до старших. В очі зазирав, усміхався — і всьому вірив. Що не збрешуть, що не вигадають — вірив зразу ж. Кліпав очима, дивувався:

— Еге-е?

Простодушності в цьому "еге-е?" на пів-Росії вистачило б, якби в ній потреба була. Але попиту на простодушність чогось поки що не було, на інше попит був.

— Колько, ти чого тут сидиш! Татка твого самоскидом переїхало, кишки з рота повилазили!

— А-а!..

Біг кудись Колька, кричав, падав, знову біг. А дядьки реготали:

— Та куди ж ти, куди? Живий він, татко твій. Жартуємо ми так, хлопче. Жартуємо, зрозумів?

Щасливий, що все добре закінчилося, Колька забував ображатись, а тільки радів. Дуже радів, що татко його живий і здоровий, що не було ніякого самоскида і що кишки у татка на місці: в животі, де й мають бути. І тому дзвінкіше за всіх сміявся, від щирого серця.

А загалом нормальне хлоп'я було. В річку з обриву пірнав і ластівкою, і сокиркою. В лісі не блукав і не боявся. Собак щонайзліших двома словами вгамовував, гладив, за вуха їх скуб як хотів. І пес на ланцюгу, піни з іклів не скинувши, кімнатною собачкою біля ніг його ластився. Діти дуже дивувались, а дорослі пояснювали:

— Батько в нього собаче слово знає. Правда тут була: Єгора собаки теж не чіпали.

І ще Колька терплячий ріс. Якось з берези зірвався (шпаківню вішав, та гілка надломилась), до землі крізь усі сучки прошугнув, і нога набік. Ну, вправили, звичайно, шви на бік наклали, йодом вимазали від голови до ніг — тільки кректав. Навіть лікарка здивувалась:

— Ач, хлопчачок з кулачок!

А потім, коли зрослося все та зажило, Єгор на подвір'ї почув: реве синок у сарайчику (Колька спав там, коли сестричка народилася, горласта надто вродилась — уся в матінку). Заглянув: Колька лежав на животі, тільки плечі тряслися.

— Ти чого, синку?

Колька підняв зарюмсане обличчя, губи смикалися.

— Ункас...

— Що?

— Ункаса вбили. В спину ножем. Хіба ж можна — в спину?

— Якого Ун... Ункасу?

— Останнього з могікан. Найостаннішого, татку!.. Наступної ночі батько й син не спали. Колька ходив по

сарайчику і складав вірш: "Ункас за ворогом побіг, аби в бою зустрітися. Догнав й почав з ним битися".

Далі вірш не виходив, але Колька не здавався. Він метався в тісному проході між стосом дров і тапчаном, бурмотів якісь слова й розмахував руками. За дощаною стіною зацікавлено рохкало порося.

А Єгор сидів у кухні в кальсонах та бязевій сорочці й, ворушачи губами, читав книжку про індіанців. Над дивними іменами шуміли знайомі сосни, під таємничою пірогою кидалася така сама риба, а томагавком можна було знічев'я наколоти до самовара скіпок. І через те Єгорові вже здавалося, що історія ця відбувалася не в далекій Америці, а тут, десь на Печорі або на Вичегді, а хитрі імена придумані просто так, щоб дужче захоплювало. З сіней тягло нічною прохолодою, Єгор сукав змерзлими ногами й читав, старанно водячи пальцем по рядках. А через кілька днів, подужавши нарешті цю найтовщу в своєму житті книжку, сказав Кольці:

— Хороша книжка.

Колька підозріло схлипнув, і Єгор уточнив:

— Про славних чоловіків.

Взагалі Кольчині сльози недалеко були сховані. Він плакав через чуже горе, через жіночі пісні, від книжок та від жалощів, але сліз цих дуже соромився і тому намагався ревти на самоті.

А от Вовка — одноліток, двоюрідний братик — тільки від кривди ревів. Не від болю, не від жалощів—від кривди. Дуже плакав, аж тіпати його починало. І ображався часто, іноді ні з того ні з сього ображався.

Вовка книжок читати не любив: йому на кіно гроші давали. Кіно він дуже любив і дивився все підряд, а коли про шпигунів, то й по тричі. І розповідав:

— А він йому — хрясь, хрясь! Та в здухвину, в здух-вину!..

— Боляче, мабуть! —зітхав Колька.

— Дурень! Та це ж шпигуни.

А ще у Вовки була мрія. У Кольки, приміром, мрія щодня була інша, а у Вовки — одна на всі дні:

— Аби оце гіпноз такий відкрити, щоб усі-всі поснули. Ну всі! І тоді я у кожного по карбованчику взяв би.

— Чого ж тільки по карбованчику?

— А щоб не помітив ніхто. У кожного по карбованчику— це ого! Знаєш, скільки) Тисячі дві, напевно.

Оскільки грошей у Кольки зроду не бувало, він про них і не думав. І мрії у нього тому були безкоштовні: про подорожі, про звірів, про космос. Легкі мрії були, невагомі.

— Добре було б живого слона побачити. Кажуть, у Москві слон щоранку вулицею ходить.

— Безплатно?

— Та вулицею ж.

— Брешуть. Безплатно нічого не буває.

Вовка солідно говорив, як сам Федір Іпатович. І дивився так само: прищулюючи очі. Якось особливо прищулюючи, по-бур'янівському. Федорові Іпатовичу це подобалося:

— Ти, Вовко, наскрізь дивися. Зверху все брехня.

Вовка й намагався дивитися наскрізь, але Колька все-таки з братиком товаришував. Не сперечався, не бився, але, щиро кажучи, особливо й не-слухався. Якщо вже дуже Вовка наполягав — ішов від

нього. Одного не прощав тільки: коли той з батька його, з Єгора Полушкіна, підсміювався. Тут і до крайнощів часом доходило, але мирилися швидко, все ж таки рідна кров.

А про слона, який щоранку в Москві вулицями ходить, Кольці батько розповідав. Де вже він про цього слона довідався, невідомо, бо телевізора в них не було, а газет

Єгор не читав, але говорив точно, і Колька не мав сумніву. Коли татко сказав — то так воно і є.

А взагалі слонів вони тільки на малюнках бачили і один раз у кіно. Там показували цирк, і слон стояв на одній передній нозі, а потім дуже кумедно кланявся і хляпав вухами. Цілу добу вони тоді про слонів говорили.

— Розумна тварина.

— Тату, а в Індії орють ними?

— Ні.— Єгор не дуже знав, що роблять слони в Індії, але прикидав.— Здоровий він надто для оранки. Плуга висмикне.

— А що ж вони там роблять?

— Ну як — що? Усе важке. На лісозаготівлі, приміром.

— От коли б нам сюди слона, га, тату? Він би штабелі вантажив, рудостояк, пиловочник.

— Ага-а. Жере багато. Сіна не настачиш.

— А в Індії ж як?

— Так у них з кормами порядок. Літо цілий рік: траву хоч двадцять разів коси.

— І валянки не потрібні, еге, тату? Ото краса яка, мабуть!

— Ба ні! У нас таки краще. У нас — Росія. Країна найчудовіша.

— Най-най?

— Най, синку. Про неї пісні співають по всій землі. І всі іноземні люди нам заздрять.

— Виходить, ми щасливі, тату?

— Тут ніяких сумнівів. Це точно.

І Колька не мав сумніву: коли татко сказав, значить, так воно і є. Тим більше, що сам Єгор ревно в це вірив. Ну, а коли вже Єгор у щось там вірив ревно, то й говорив про це особливо, і думки своєї не змінював, і навіть із самим Федором Іпатовичем сперечався сильно.

— Дурний ти чоловік, Єгоре, коли таке мелеш. Ну, яка на тобі сорочка? Ну скажи.

— Синя.

— "Синя"! Паскудна на тобі сорочка: тричі випереш — і ганчірка. А в мене — закордон. Виправ, струснув — і прасувати не треба, і як нова!

— А мені й у цій добре. Вона до тіла ближче.

— Ближче! Твоєю сорочкою рибу ловити з руки: до вітру вона ближче, а не до тіла.

— А ти скажи, Федоре Іпатовичу, з тебе в пітьмі, як сорочку скидаєш, іскри сиплються?

— Ну?

— Ось. Бо — чужа вона, ота твоя сорочка. І від противності електрику виробляє. А в мене з сорочки жодної іскорки не впаде. Бо своя, до тіла горнеться, лащиться.

— Бідоносець ти, Єгоре. Далебі, бідоносець! Природа обділила.

— Авжеж. Значить, так, раз воно не інак... Усміхався Єгор. Спокійно усміхався. А Колька обурювався. Люто обурювався, але при старших не смів: при старших сперечатися — батька ганьбити. На самоті обурювався:

— Ти чого змовчуєш, тату? Він тебе по-всякому, а ти змовчуєш.

— Лайливих, Колю, сон не любить. Тяжко сплять вони. Кидаються. Отакечки, синку.

— Через м'ясо вони кидаються! — сердився Колька. Сердився він тому, що Єгор брехав. Брехав, сопів при

цьому, очі ховав. Колька цього не любив. Не любив батька ось такого, жалюгідного. І Єгор розумів, що син соромиться його і мучиться через цей сором, і мучився сам.

— Авжеж. Значить, так, раз воно не інак...

А муки всі ці, сором денний і опівнічний, жінчина лайка та сусідські посмішечки—всі від одного кореня йшли, і коренем тим була Єгорова трудова діяльність. Не вдалася вона у нього, діяльність ця, на новому місці, наче враз застопорило її, наче враз руки Єгорові відмовили чи тяма в гості втекла. І бідував Єгор, і лихоманило його, і вночі спав він значно гірше, ніж лайливий Федір Іпатович.

— Керувати тобою треба, Єгоре. Керувати! Зате був Колька. Ні в кого такого Кольки не було. Хлопчака такого чистоокого!..

З

Не вдалася у Єгора Полушкіна на новому місці звична робота. Щоправда, перші два місяці, коли сокиркою для Федора Іпатовича від сонечка до сонечка подзвонював, усе начебто нормально йшло. Федір Іпатович хоч і керував ним, проте в потилицю не підштовхував, про свою користь дбаючи. Майстра квапити не можна: майстер сам собі голова, це кожний господар зметикує. І хоча й бігав навколо та нуртував кров, а особливо підганяти не наважувався. І Єгор працював, як серце веліло: де налягти, де перепочити, а де й відійти, сісти на колоді, на роботу збоку глянути. Та не квапливо, не в задишці — спокійно, уважно, на три цигарки. За цю роботу годували його з родиною щодень, штани старі дали та хатчину. Загалом, Єгор не ремствував, не ображався: за законом, за домовленістю все було зроблено. Півмісяця він у новому житлі влаштовувався, тиждень радів, а потім пішов роботу шукати. Не заради домівки та зручності родича — заради хлібця.

Тесляр є тесляр: за ним завжди робота бігає—не він за роботою. Тим більше, що все селище працю Єгорову бачило, та й півень той, його сокирою зроблений, з гребеня на весь білий світ кукурікав. Отож узяли Єгора, можна сказати, з поясним поклоном у теслярську бригаду місцевої будівельної контори. Взяти взяли, та через півмісяця...

— Полушкін! Ти скільки днів стіну лизатимеш?

— Таж це... Дошка до дошки не прилягає.

— Ну й хрін з ними, з дошками! Тобі, чи що, тут жити? У нас план горить, преміальні...

— Таж для людей...

— Злазь із риштування. Давай на новий об'єкт!

2*

19

— Таж щілини.

— Злазь, тобі кажуть!..

Злазив Єгор. Злазив, ішов на новий об'єкт, соромлячись оглянутися на власну роботу. І з нового об'єкта теж злазив під соковиту бригадирову лайку і знову кудись ішов, на якийсь найновіший об'єкт, знову робив щось десь, сокирою цюкав, і знову тягли його, не даючи можливості зробити так, щоб не мучила совість. А через місяць раптом шпурнув Єгор казенні рукавиці, взяв власну сокиру і притюпав додому за п'ять годин до кінця роботи.

— Не можу я там, Тінушко, ти вже не гнівайся. Не робота в них — метушня якась.

— Ох горе ти моє бідоносцю юродивий!..

— Авжеж. Значить, так, раз воно не інак.

Подався він в іншу бригаду, потім в іншу контору, потім ще кудись. Поневірявся, знемагав, лайку зносив, але цієї поскаківської роботи терпіти ніяк не міг навчитись. І мотало його по об'єктах та бригадах, поки не перебрав він усі, що були в селищі. А як перебрав, то й відступився: в різнороби пішов. Тобто куди пошлють та що звелять.

І тут, однак, не все у нього рівно виходило. У травні — тільки земля зітхнула — призначили його траншею під каналізацію копати. Виконроб особисто мотузкою трасу йому відбив, кілків навтикав, щоб лінія була, по лопаті глибину позначив:

— Ось до цього місця, Полушкін. І щоб по ниточці.

— Ну, розуміємо.

— Грунт в один бік вали, не розкидай.

— Ну, таж...

— Норми не задаю: чоловік ти совісний. Але щоб...

— Нема вам тут чого турбуватися.

— Ну, гаразд, Полушкін. Починай.

Поплював Єгор на руки, почав. Землиця соковита була, запашна, лопату приймала легко й до полотна не липла. І тягло від неї таким рідним, таким лагідним, таким добрим теплом, що Єгорові стало раптом радісно й на душі затишно. І копав він з таким старанням, завзяттям та втіхою, з якими працював колись у рідному сільці. А тут травневе сонечко, горобці пустують, синь небесна та повітря дзвінке! І тому Єгор, про перекури забувши, і дно вигладжував, і стіночки обрізав, і траншея за ним ледве встигала.

— Молоток ти, Полушкін! — бадьоро сказав виконроб, який заглянув через три години ради заспокоєння.— Не копаєш, а пишеш, розумієш!

Писав Єгор препогано і тому похвалу начальства не зовсім зрозумів. Але тон уловив і наддав щосили, аби тільки догодити хорошій людині. Коли виконроб з'явився в кінці робочого дня, щоб закрити наряд, його зустріла траншея триденної довжини.

— Три зміни рвонув! — здивувався виконроб, ідучи вздовж канави.— В передовики виходиш, товаришу Полушкін, з чим я тебе й...

І замовк, бо рівна, як шнур, траншея робила навкруг нічим не примітної купини акуратну петлю і знову бігла далі, пряма, як стріла. Не вірячи власним очам, виконроб довго дивився на загадкову петлю і не менш загадкову купину, а потім поштрикав у неї пальцем і спитав майже пошепки:

— Це що?

— Мурахи,— пояснив Єгор.

— Які мурахи?

— Такі... теє... Руді. Родина, значить. Господарство у них, дітки, А в купині, значить, дім.

— Дім, виходить?

— От я, значить, як побачив, то й подумав...

— Подумав, виходить?

Єгор не вловив рефрену, що став уже зловісний. Він був дуже гордий справедливо заслуженою похвалою і власною ініціативою, яка дозволила в недоторканності зберегти мурашник, що випадково потрапив у колію комунального будівництва. І тому пояснив натхненно:

— Чого ж даремно руйнувати? Краще я кругом обкопаю...

— А де я тобі криві труби візьму, про це ти не подумав? На чиїй шиї я чавунні труби зігну? Не збагнув?.. Ах ти, розтудить твою...

Про петлю навкруг мурашиної купини виконроб роздзвонив усім, кому міг, і проходу Єгорові не стало. А втім, він ще терпів за великою своєю звичкою до терпіння, ще ласкаво усміхався, а Колька ходив геть увесь у синцях та подряпинах. Єгор відразу помітив ті синці, але сина не чіпав, зітхав тільки. А через тиждень учителька прийшла.

— Ви Єгором Савелійовичем будете?

Нечасто Єгора по батькові величали, ох, нечасто! А тут миршавка, дівчисько, а — шанобливо.

— Знаєте, ваш Коля п'ятий день до школи не ходить.

— Як так вийшло?

— Мабуть, образив його хтось, Єгоре Сзвелійовичу. Спочатку він бився дуже, а потім зник. Я його вчора на вулиці зустріла, хотіла розпитати, але він утік.

•— Нешанобливо.

— Ви поговоріть з ним, Єгоре Савелійовичу. Ласкавень-ко, будь ласка: він хлопець чуйний.

— Звісно, як ведеться. Спасибі за турботу вашу. Пізнього вечора, коли у вікнах засвітилися телеекрани,

Єгор застав Кольку в сарайчику. Колька удав був, ніби спить, засопів краще, ніж те порося, але батько будити його не став, а просто сів на тапчан, дістав кисет і почав скручувати цигарку.

— Вчителька твоя приходила допіру. Ввічлива людина. Примовк Колька. І порося теж принишкло.

— Ти її не тривож, синку, не турбуй. У неї, мабуть, і без нас клопоту чимало.

Повернувся Колька, сів, очі витріщив. Злющі очиська, сухі.

— А я Тольці Безуглову зуба вибив!

— Ай-ай! Чого ж отак?

— А сміється.

— Ну то й добре. Плакати недобре. А сміятися — хай собі.

— Так з тебе ж! З тебе!.. Як ти труби гнув навкруг мурашника.

— Гнув,— признався Єгор.— А що чавунні не гнуться, цього не дотумкав. Шкода, розумієш, мурах тих: родина, дітки, місце обжите.

— Ну, а що, крім сміху того, що? Все одно ж канаву випрямили, тільки даремно ославився.

— Не те, синку, що ославився, а те, що...— Єгор зітхнув, помовчав, збираючи докупи розсипані думки.— Чим, думаєш, робота тримається?

— Головою!

— Отож. І головою, і руками, і вправністю, а головне — серцем. До серця вона — людина гори зрушить. А вже коли так ото, заради хлібця, то й не липне вона до рук. Не дається, синку, втікає кудись. І руки тоді — як крюки, і голова — наче порожній чавунець. І не дай тобі боже, синку, в місці своєму помилитися. Позаяк місце все визначає для серця. А я тут, видно, не на місці: не лежить душа, наїжачується. І гамірно тут, і люди засмикані, і начальство весь час поспішає кудись, весь час підганяє, підштовхує та погейкує. І виходить, Колю, виходить, що я себе трошки загубив. І як знайти, не придумаю, не зміркую. Ніяк не придумаю — ось головне. А що сміються, то хай собі сміються на здоров'я. На людей, синку, ображатися не треба. Останнє це діло — носити в серці образу на людей. Най-останніше.

Говорив він це синові не для науки, а по совісті. Сам він на людей ображатися не вмів, образи прощав щедро й навіть на виконроба того, який на все селище його ославив і від роботи привселюдно відсторонив, ніякого зла не таїв. Здав чергові казенні рукавиці і знову пішов у відділ найму.

— Ну що мені з тобою, Полушкін, робити? — зітхав начальник.— І тихий ти, і старанний, і непитущий, і сім'ю ж маєш, а на одному місці більше двох тижнів не тримаєшся... Куди тебе тепер...

— Воля ваша,— сказав Єгор.— Яке буде розпорядження.

— Розпорядження!..— Начальник довго сопів, чухав потилицю.— Слухай, Полушкін, тут у нас човнова станція на ставу відкривається. Може, човнярем тебе, га? Що скажеш?

— Можна,— сказав Єгор.— І веслувати вміємо, й конопатити, й смолити. Це можна.

Минулого літа річку під селищем загатили. Розлилася, вибалочки затопила, рогом до лісу підібралася: до того, останнього, що навкруг Чорного озера ще зберігся. Ожили старі зруби, березняком закучерявились, ялинником та сосняком наїжачились. І вже не тільки свої, селищні,— з центру туристи наїжджати почали. Начебто з самої навіть Москви.

Ось тоді й зрозуміло місцеве начальство свою вигоду. Туристові, а особливо столичному, що треба? Природа йому потрібна. За нею він серед асфальту та багатоповер-ховок своїх бетонних з осені тужити починає, бо відрізаний він від землиці каменем. А камінь — він не просто душу холодить, він трясе її без передиху, позаяк не здатний камінь гуркіт вуличний погасити. Це тобі не дерево, тепле та багатотерпеливе. І гуркіт той міський, шарахаючись від каменів та бетону, метається вулицями та провулками, проникає у квартири й мотає беззахисне людське серце. І вже немає цьому серцю спокою ні вдень ні вночі, і тільки уві сні бачить воно росяні світанки та прозорі присмерки. І мріє людська душа про спокій, як шахтар після зміни про миску борщу та шматок чорного хлібця.

Але чистою природою городянина теж не візьмеш. По-перше, мало її, чистої, залишилось, а по-друге, балуваний він, турист той. Він метушитися звик, поспішати кудись і просто так над річечкою якоюсь від сили дві години висидить, а потім або тоанзистор запустить на всю котушку, або, не дай боже, по півлітра потягне. А де півлітра, там і друга, а де друга, там і неподобства. А щоб нічого цього не спостерігалося, потрібно туриста відволікти. Треба човна йому підсунути, риболовлю організувати, гриби-ягоди, зручності якісь. І дві вигоди: неподобства менше та грошва з туристської кишені в місцевий бюджет усе ж таки просочиться, бо за розваги та за зручності кожен свою копійчину викладе. В цьому, будь ласка, не майте сумнівів.

Усі ці пояснення Єгор дістав од завідувача човнової станції Якова Прокоповича Сазанова. Чоловік був літній, дуже життям стомлений: і говорив тихо, і дивився просто. Був він у минулому бригадиром на

лісовирубі, та якось спло-хував: під здоровенну сосну попав як стояв. Півроку потім по лікарнях валявся, поки все в ньому на попередні місця не повернулося. А як оклигав трохи, то й призначили його сюди, на човнову станцію.

— Яка твоя, Полушкін, буде турбота? Твоя турбота — це насамперед ремонт. Щоб був лад: банки на місці, настили придатні, весла в порядку і води щоб у човнах не більше кухля.

— Сухо буде,— запевнив Єгор.— Ясно-зрозуміло нам.

— Яка твоя друга турбота? Твоя друга турбота — пристань. Щоб чисто було, як у хаті в совісної господині.

— Це ми розуміємо. Хоч їжте з неї, з пристані тієї, так зробимо.

— їсти з пристані забороняю,— стомлено сказав Яків Прокопович.— Під навісом столики організуємо і рундук без напоїв. Ну, може, чай. А то втопиться хто — затягають.

— А якщо своє привезуть?

— Своє нас не стосується: вони люди вільні. Однак коли дві своїх, доведеться відмовити.

— Ага!

— Але — ввічливо.— Яків Прокопович поважно підніс пальця: — Ввічливість — ось третя твоя турбота. Турист — народ нервовий, хворий, можна сказати, народ. І з ним треба ввічливо.

— Це вже неодмінно, Якове Прокоповичу. Це вже буде точно.

З завідувачем розмовляти було легко: не горлав, не матюкався, не гнав. Розумні речі розумним голосом говорив.

— Човни, коли напрокат, це я відпускати буду. А якщо перевезти на той бік підрядять, тоді тобі йти. Пристанеш, де звелять, допоможеш речі вивантажити і відчалиш, аж коли спасибі скажуть.

— До спасибі, значить, чекати?

— Ну, це я для прикладу, Полушкін, для прикладу. Скажуть: вільний, мовляв, то й відчалюй.

— Ясно-зрозуміло.

— Головне тут — допомогти людям. Ну, може, вогнище їм організувати чи ще що. Зробити послугу, словом.

— Ну, то...

Яків Прокопович подивився на Єгора, прикинув, потім спитав:

— На моторі ходив коли?

— Ходив! — Єгор дуже зрадів запитанню, бо це виходило за межі його теслярських навиків. Це було щось понад норму, понад звичайне, і цим він пишався.— Ну, таж ходив, Якове Прокоповичу! Озера у нас в селі неозорі! Бувало, пошле голова...

— Які знаєш?

— Ну... теє... "Ветерок", значить, знаю. І "Стрелу".

— У нас "Ветерок", три штуки. Річ цінна, розуміти повинен. І на мене записана. їх особливо бережи: даватиму особисто під твою пряму відповідальність. І тільки для перевозок у далекі кінці: у близькі й на веслах досягнеш.

— На моторі ходжено-їжджено! Про це не турбуйся! Це ми розуміємо!

Але в моторах потреби поки що не було, бо далекий турист нині щось запізнювався. А ближніх туристів та місцеву молодь цікавили тільки човни напрокат, для прогулянки. Цими справами займався сам Яків Прокопович, а

Єгор захоплено конопатив, лагодив і фарбував постарілий за зиму інвентар. І стомлювався з приємністю, і спав міцно, і всміхатися почав не так: не квапливо, не похапцем, а від утоми...

4

Тепер Колька ходив до школи акуратно. За півгодини з'являвся, раніше за вчительок. І на уроках сидів статечно, а коли щось цікаве розповідали — ну, про звірів чи про історію з географією,— рота роззявляв. Усі цього моменту чекали, весь клас. І як тільки траплялося — враз завмирали, і Вовка потай од учительки трубочку піднімав. З бузини трубочка: напхаєш у неї кульок з промокашки, приділишся, дмухнеш—точно Кольці в рот роззявлений. Ото вже веселощів тих!

Скільки разів Колька на це попадався — і лік загубив. Поки пам'ятав, міцно рота стуляв, губу до губи, а як почне вчителька про стародавніх героїв розповідати або вірші читати, забувався. Забувався, ловив кожне слово й рот, напевне, для того й роззявляв, щоб слів цих не пропустити. Отоді в нього й стріляли. І якщо вдало, Оля Кузіна в долоні плескала, а Вовка хвалився:

— Снайпер я. Я в кого хочеш каменем за сто кроків попасти можу!

Оля Кузіна на нього широкими очима дивилася. Тільки вії здригалися. За такі вії будь-хто в бійку поліз би, а Кольці не до того було.

— Чув, що Нонна Юріївна про богатиря Іллю Муромця розповідала? Сидьма, каже, тридцять три роки сидів, а як прийшли каліки перехожі...

— ...так ти й рота роззявив! А я в нього — жованкою!

— З чорнилом жованка та!—захоплювалась Оля Кузіна.

— Ти роззява, а я снайпер! Правда, Олько?

Дуже величався Вовка. А два дні тому вже так роз-величався, що й про плювальну трубку свою забув. Ходив, живота виставивши.

— Татка в область викликають. Вудочку бамбукову привезти обіцяв.

Федора Іпатовича проводжали по-родинному: із столом та з поклонами. Дороги бажали щасливої, повернення скорого, діла з таланом. Федір Іпатович брови супив, замислювався:

— Чого це припекло їм?

— А для поради,— підказувала Харитина.— Для поради, Федоре Іпатовичу, для наради з вами.

— Наради? — Зітхав господар чомусь: — Гм...

— Шляху вам битого, візника привітного, кобилку вогнисту ще й пісню голосисту, Федоре Іпатовичу!

Цокався господар, дякував. Але не пив, набік склянку відставляв, хмурився:

— І чого б це їм викликати мене, га?

Від'їхав як годиться: і ситий, і захмелілий, і вус у тютюні. Тиждень був відсутній і повернувся без попередження: ні листа, ні телеграми наперед не вислав. Мар'їца сполошилась:

— Ой лишенько мені, гостей за порожній стіл садовити!

— Стривай, Мар'є. Не треба гостей.

— Як це не треба, Федю? Звичай же. Не нами заведено. Крякнув Федір Іпатович:

— Ну, клич. Чорти б їх узяли з звичаями...

Гостей Федір Іпатович любив прийняти широко, з простором і з часом. Але і з вибором теж: кого попало за стіл не садовив. З райвиконкому інструктор навідувався (риболовлю любив дужче, ніж молоду дружину!), з селищної ради дехто заглядав. Ну, звичайно, завторг, завмаг, завгар: на землі живемо, не на небі. І (а куди його подінеш?) — свояк Єгор Полушкін з Харею своєю люб'язною.

— Будь здоров, Федоре Іпатовичу, з прибуттям! Як їздилося-подорожувалося по обласній нашій столиці? Що

на базарі чути про подорожчання, що в колах говорять про космос?

Федір Іпатович з відповідями не поспішав. Діставав чемодан закордонний, при гостях ремінь розстібав:

— Не осудіть, прийміть подаруночок. Не на користь — так, для пам'яті.

Всіх обдаровував, нікого не забував. І Єгорові з Харити-ною перепало: а що ти зробиш? Навіть Кольці компас подарував:

— Тримай, племіннику. Щоб не блудити.

Реготали всі чомусь. А Колька від щастя світився, як рання зірочка: компас же! Справжній: із стрілкою, з пів-днем-північчю.

"Гей, там, на кермі! Чотири румби до весту! Так тримати!"

"Єсть так тримати!"

Ось про що компас йому розповідав. А стосовно того, щоб не заблудитися, то Колька в лісі — як ви в своїх квартирах. З якого боку кора шорсткіша? Не знаєте? А Колька знає, так що для лісу компас йому не потрібен. Він йому для подорожей дуже навіть потрібен.. Просто до зарізу потрібен.

"Гей, на марсі! Чи не видно землі обітованої?"

"Не видно, капітане! Саме море бурхливе навкруги!"

"Так тримати! Буде земля попереду!"

Це він, звичайно, в думці вигукував: чого даремно людей лякати? Не зрозуміють, розхвилюються.

А Вовка складану вудочку одержав, триколінку. Хвалився:

— Навалом рибки буде! Тобі, тату, яку спіймати?

— Важучішу! — гукали.— З підшкірним жирком! Усміхався Федір Іпатович. Гладив сина по йоржистій

голові, а всміхався невесело. І коли найповажніші гості пішли, не витримав:

— Лісничий новий викликав. Столична штучка-дрючка. Чому, каже, ліс невпорядкований? Де, каже, акти на по-

зо

рубку? Де, каже, профілактика проти шкідників? А сам у карту дивиться: в лісі нашому ще й не бував. А вже погрожує.

— Ох-ох! — зітхав Єгор; це йому Федір Іпатович скаржився, бо не було кому більше скаржитись, а хотілося.— У мене, знаєш, теж... теє... неприємності.

Але неприємності Єгора мало хвилювали Федора Іпатовича: свого клопоту вистачало.

— Та-ак. Ну нічого, перемнеться. Життя, воно й не з таких пух та пір'я скубе, правда? Перемнеться, та мені таки й уклониться. Без мене тут ніякому лісничому не всидіти, я всі ходи-виходи та переходи знаю. І хто з ким щосуботи горілочкою тішиться, теж мені відомо. Хто з ким п'є та який потім вигляд має.

— Так, вигляд має, це точно. Хто який вигляд має, це правильно,— бурмотів Єгор.

Він випив два лафітнички і страждав через своє. Тому страждав, що вперше викликав гнів стомленого Якова Прокоповича і тепер дуже боявся втратити тиху, поважливу, з такими поневіряннями здобуту пристань.

— Я, значить, щоб зрозуміліше було, який де. Щоб не шукати і щоб красиво.

— Рахунків на проданий ліс не надходило? — гнув своє господар.— Гаразд, зробимо вам рахунки. Будуть вам усі рахунки, коли рахуватися хочете. А рахуватися почнемо, не довго в кабінеті своєму протримаєтеся. Ні-і, не довго...

— А він каже: в блакитне, мовляв, пускай. А коли все в блакитне пустити чи, скажімо, все в рожеве — це що ж тоді вийде? Це вийде повна байдужість...

— Байдужість? — Федір Іпатович поморгав червоними очицями (перебрав трохи через прикрість ту).— Це ти правильно, свояче, щодо байдужості. Ну, я йому цю байдужість покажу! Я йому пригадаю байдужість, я...

— От-от,— похитав головою Єгор.— Краса — це хіба коли все однакове? Краса — це коли різне все! Один, скажімо, синій, а інший, навпаки ж, рожевий. А без краси хіба ж можна? Без краси — як без свята. Краса — це...

— Ти що ото мелеш, бідоносцю чортів? Яка краса? Гроші він з мене за хату вимагає, гроші, зрозуміло тобі? А ти — краса! Тьху!..

Завертівся Єгор, захихотів: чого даремно господаря гнівати? Але — засмутився. Сильно засмутився, бо так і не вдалося йому прикрістю своєю поділитись. А з прикрістю спати лягати та ще після двох лафітничків — чортиків уві сні побачиш. Натуральних — з хвостиком, з ріжками та з ратичками. Важкий сон: душитимуть чортики, так старі люди кажуть. А вони знають, що й до чого. Вони, певно, лафітничків тих за своє життя наприймалися—з озеро Онегу. І від радості, і від прикрості.

І знову перевертався Єгор у ліжку, знову зітхав, знову карав себе. Ох, недоладний він чоловік, ох, бідоносець, божий недогляд!

Старався Єгор на цій роботі — і про перекури забував. Бігом бігав, як молодий. Завідувач тільки рот роззявить:

— Ти, Полушкін...

— Ясно-зрозуміло нам, Якове Прокоповичу!

І — біг. Угадав — добре, не вгадав — назад біг: щоб пояснили. Але старання було, як у нареченої перед майбутньою свекрухою.

— Човни ти добре проконопатив, Полушкін. І засмолив добре, хвалю... Стій, куди ти?

— Я... теє...

— Дослухай спершу, потім побіжиш. Тепер човнам цим слід надати святкового вигляду. В блакитний колір. А весла— лопаті тільки, зрозумів? — у червоний: щоб здалеку видно було, якщо хто випустить. А на носі в кожного човна номер напишеш. Номер — чорною фарбою, як належить. Ось тобі фарби, ось тобі пензлі, а ось тобі папірець з номерами. Намалюєш номер — закресли його, щоб не сплутати. Другий намалюєш — другий закресли. Зрозумів, Полушкін?

— Зрозумів, Якове Прокоповичу. Як тут не зрозуміти?

Схопив банки — тільки п'яти заблищали, Тому заблищали, що чоботи Єгор беріг і ходив у них від дому до причалу та назад. А на роботі босоніж поспішав. Босоніж і зручності більше, і виходить швидше, і чоботи даремно не зношуються.

Три дні човни в блакитний колір фарбував. Які там вісім годин: поки працювалося, не йшов. Уже Яків Прокопович усе господарство своє перерахує, замки понавішує, огляне все, додому збереться, а Єгор з усіх сил ще старається.

— Закругляйся, Полушкін.

— Зараз я, зараз, Якове Прокоповичу.

— П'ята година. Пора.

— А ви ідіть, Якове Прокоповичу, ідіть собі. Про фарбу й пензлики не турбуйтесь: я їх додому віднесу.

— Ну, дивися, Полушкін.

— До побачення, Якове Прокоповичу! Щасливої дороги і родині кланяйтеся.

Навіть не повертався, щоб час даремна не гаяти. У два шари фарбу накладав, сопів, язика висував: від задоволення. Поки човни сохли, до весел узявся. Тут особливо старався: червоний колір поспіху не любить. Переборщиш — у холод піде, в густоту; недоборщиш — у рожевий перейде. А колір Єгор відчував: і малярувати доводилось, і нутро у нього на кольори настроєне було особливо, від купелі, як кажуть. І так він його пробував і інак — і вийшло, як хотів. Горіли лопаті на веслах, далеко їх було видно.

А ось як до номерів узявся, як розмалював перших два (№ 7 і № 9 — за записочкою), то й рука у нього опустилася. Нудно — чорне на блакитному. Номер — він же номер та й годі, і нічого за ним більше не видно. Арифметика сама. А на небесній синяві арифметика — це ж засмутитися можна, настрій утратити. А людина ж з настроєм човна того братиме: на відпочинок, на розваги. А їй — номер дев'ять: чорним

по блакитному. Як на будинку: враз про тещу згадаєш. І від свята в душі — пара сама.

З Б. Васильєв

33

І тут Єгора наче раптом ударило. Ясність раптом у голову прийшла, така ясність, що він враз пензель кинув і забігав навколо своїх човнів. І так радісно йому раптом стало, що від радості цієї — незнайомої, бентежної — затрусило його навіть, і він усе ніяк до пензля взятися не міг. Наче раптом злякався чогось, але хороше якось злякався, весело.

Звичайно, порадитися спершу належало; це він потім зрозумів. Але порадитися тоді не було з ким, бо Яків Про-копович уже подався додому, і тому Єгор, покуривши і не заспокоївшись, узяв пензель і для початку зафарбував на човнах старанно виписані чорні номери "7" і "9". А потім, глибоко зітхнувши, знову відклав пензель і видобув з кишені недогризок теслярського олівця.

Того разу він до глибокої ночі працював: добре, що ночі ясні. Благовірна його вже й за ворота п'ять разів вибігала, вже голосити пробувала для тренування: чи не втопився часом чоловіченько? Та Єгор, поки задуманого не здійснив, поки пензля не вимив, поки не прибрав та поки вдосталь не намилувався справою рук своїх, додому не поспішав.

— Господи, де ж то тебе носило навіженого з ким гу-ляв-блукав нічкою темною недолюдок роду ти мерзенного...

— Працював, Тіно,— спокійно й поважно сказав Єгор.— Не галасуй: корисну річ зробив. Буде завтра радість Якову Прокоповичу.

Як тільки на світ зайнялося — на пристань прибіг: не спалося йому, не терпілося. Ще раз помилувався працею своєю художньою і з величезним, радісним нетерпінням став чекати, коли прийде завідувач.

— Ось! — сказав замість "здрастуйте".— Дивіться, що придумав.

Яків Прокопович дивився довго. Грунтовно дивився, без усмішки. А Єгор усміхався від вуха до вуха, аж вилиці ломило.

— Так,— промовив нарешті Яків Прокопович.— Це як розуміти треба?

— Оживлення,— пояснив Єгор.— Номер — він що таке? Арифметика він гола. Чорне на блакитному: здалеку й не розбереш. Скажімо, звеліли ви сьомий номер видати. Га-разд-добре: шукай, де він, той сьомий. А тут — малюнок на носі: гусеня. Людина відразу гусеня побачить.

Замість казенних чорних номерів на небесній синяві човнів були яскраво намальовані птахи, квіти та звірі: гусеня, щеня, жоржина, курча. Єгор вималював їх яскраво, мало дбаючи про реалізм, але передавши в кожному малюнку безпомилкову точність деталей: у щеняти — звислі вуха й лапа; у жоржини — пружність стебла, зігнутого важкою квіткою; у гусеняти — веселий роззявлений дзьоб.

— От і радісно всім стане,— жваво вів далі Єгор.— Я — на курчаті, а ти, скажімо, на поросяті. Ану доганяй! Змагання.

— Змагання? — перепитав спантеличений Яків Прокопович.— Гусеняти з поросям? Так. Діло. Ну, а якщо перевернеться хто, не дай боже? Якщо човна вкрадуть, теж не дай боже? Якщо вітром занесе його (твоя вина буде, між іншим)? Про що я, цікаво, міліцію повідомлятиму? Рятуйте курча? Шукайте порося? Жоржинку поцупили? Про що?!

— Так це...

— Так це зафарбувати к чортовій матері! Зафарбувати всіх цих гусенят-поросят, щоб і під рентгеном не просвічували! Зафарбувати в цей же мент, написати номери згідно з порядком, і щоб без самовільності! Тут тобі не дитячий садок, розумієш, тут тобі осередок культури: його з райкому відвідати можуть. Можу я секретаря райкому на жоржину посадити, га? Можу?.. Що вони про твоїх гусенят-поросят скажуть, га? Не знаєш? А я знаю: абстракт. Аб-стракт, вони скажуть, Полушкін.

— Що скажуть?

— Не дратуй мене, Полушкін,— дуже проникливо сказав

Яків Прокопович.— Не дратуй. Я, Полушкін, сосною контужений, довідку маю. Ось як дам веслом по макітрі...

Пішов Єгор. Нудно й довго зафарбовував витвори рук своїх і серця, зітхав. А вперті гусенята-поросята знов вилазили з-під шару просохлої фарби, і Єгор знову брав пензель і знов зафарбовував звірят, веселих, як у казках. А потім холодно й странно малював чорні номери. За папірцем.

— Небезпечна ти людина, Полушкін,— зітхнувши, сказав Яків Прокопович, коли Єгор доповів, що все зроблено.

Яків Прокопович пив чай з термоса. На термосі були намальовані кумедні пузаті рибини з півнячими хвостами. Єгор дивився на них, переступаючи босими ногами.

— Попереджали мене,— вів далі завідувач.— Усі виконроби попереджали. Говорили: норовистий ти чоловік, з фантазіями. Проте не вірив.

Єгор тихо зітхав, але про вибачення мовчав. Відчував, що повинен би попросити — для спокою майбутнього життя,— що чекає цього Яків

Прокопович, але не міг. Себе примусити не міг, бо дуже був тепер не згоден з начальником. А з термосом — згоден.

— Жити треба як належить, Полушкін. Звелено те й те — роби те й те. Бо якщо всі почнуть фантазувати... Знаєш, що буде?

— Що?—спитав Єгор.

Яків Прокопович дожував хлібець, допив чай. Сказав значуще:

— Про те навіть думати не можна, що тоді буде.

— А космос? — спитав раптом Єгор (і чого це понесло його?).— Про нього спершу фантазії були: я по радіо чув. А тепер...

— А матюки ти чув?

— Доводилося,— зітхнув Єгор.

— А що це таке? Матюк — це лайка нецензурна, зрозумів? А ще є — цензурна. Так? Ось і фантазії теж: є цензурні, а є нецензурні. У тебе — нецензурна.

— Це порося з гусеням нецензурні?—з сумнівом спитав Єгор.

— Я ж у загальному розумінні, Полушкін. У великому масштабі.

— У великому масштабі вони гускою та свинею будуть.

— А гуска свині не товариш!..— затрясся раптом Яків Прокопович.— І геть з очей моїх, поки я тебе особисто не-цезурною фантазією не послав!..

От якраз після цієї розмови Федір Іпатович і прибув, і зустрічали його тоді всією громадою з поверненнячком. Ось чому й зітхав Єгор усього від двох лафітничків, нудився, побоювався.

Але побоюватись, як невдовзі з'ясувалося, було ще передчасно. Стомлений Яків Прокопович зла в серці не тримав, викричався, а незабаром і взагалі забув про цю пригоду. І знову радісно почав усміхатися Єгор, знову почав бігати, блискаючи голими п'ятами.

— Ясно-зрозуміло нам, Якове Прокоповичу!

З іншого боку біда скрадалася. Тяжка біда, як хмара на Іллю. Але про біду власну людині наперед знати не дано, і тому б'є вона завжди з-за рогу. І потім тільки зітхати залишається та потилицю чухати:

— Та вже, значить, так, раз воно не інак!..

5

Горілка в усьому винна була. А втім, не горілка навіть, а так, хтозна-що. Невезіння, одне слово.

Взагалі Єгор пив мало: і грошей зроду у нього не водилось, та й не дуже смакувала вона йому. Ні, не відмовлявся, звісно, боронь боже,— на це розуму вистачало,— але й не пропонували, щоправда, честі не робили. Хіба що свояк Федір Іпатович частував. З якоїсь нагоди.

Нагод було мало, але п'янів Єгор швидко. Чи струна басова в ньому не настроєна була, чи хвороба якась внутрішня, чи просто слабий був, картопельку капустою котрий ось рік заїдаючи. І Єгор хмелів швидко, і Харитнна від нього теж не відставала: від півчарочки маковим цвітом цвіла, а від чарочки вже й на пісню її тягло. Пісень тих вона знала безліч, але від горілочки, було, тільки приспівки співала. І не приспівки навіть, а приспівку. Одну-єдину, але журливу:

Ох, тягри-тягри-тягри. Ох, тягри та витягри! Ох, хто б мене, молоденьку, Та із лиха витягнув...

То, виходить, хміль її спрямовував — у бік журби. Хміль, він же кому куди кидається: кому — в голос, кому — в кулак, кому — в серце, кому — в голову, а Єгорові — в ноги. Не тримали вони його, гнулися в усіх напрямках і плуталися так, наче не дві їх у нього, а штук вісім, як у рака. На Єгора ця обставина діяла завжди однаково: він дуже веселився і дуже всіх любив. А втім, він завжди дуже всіх любив. Навіть у тверезому стані.

Того дня з раннього ранку перший турист завітав: троє чоловіків та з ними дві жіночки. Здалеку, видно, завітали: мішків у них було навалом. І самі мали не місцевий вигляд: чоловіки геть усі — без кепок і в штанях із заклепками, а жіночки їхні навпаки: в білих кепках і в таких самих штанях, тільки в облипочку. В таку облипочку, що Єгор увесь час на них зирив. Як забудеться трохи, так і зирить: було, значить, на що зирити.

— Доброго здоров'я, гості дорогі! — Яків Прокопович співав — не говорив. І кепку зняв шанобливо.— Звідки це будете, цікаво знати?

— Звідси не видно,— відповіли.— На той бік перевезете?

— На той бік можна.— Яків Прокопович і кепку надів, і усмішку сховав.— Перевеземо відповідно до тарифу на човні з мотором. Прошу оплатити проїзд в обидва кінці.

— А чому ж в обидва?

— Човен вас куди треба буде доставить, а назад порожній піде.

— Справедливо,— сказав другий і по гаманець поліз.

Єгор цих чоловіків за мастями відразу розподілив: сивий, лисий та плішивий. 1 жіночок відповідно: руда та ряба. Вони в справу не встрявали, розмову сивий з плішивим вели. А лисий краєвидами милувався.

— Як,— спитав,— рибка ловиться у вас?

Жіночки біля мішків своїх щебетали, а Колька поряд крутився. У школі навчання закінчилося, то він іноді сюди заглядав, батькові допомагав. Жіночки на нього уваги не звертали, бо кружляв він віддалік, але коли руда з мішка бінокль (справжній бінокль!) витягла, його вмить підтягло. Немов лебідкою.

— Ой, який хлопчак славний! — сказала ряба.— Тебе як звуть, хлопчику?

— Колькою,— охрип раптом Колька: басом відрекомендувався.

— А гриби у вас ростуть, Колю?

— Рано ще грибам,— прохрипів Колька.— Сироїжки пруть де-не-де, а маслюкам шар не вийшов.

— Що не вийшло маслюкам? — Руда навіть бінокль опустила.

— Шар їм не вийшов,— пояснив Колька, і ноги його самі собою крок до цього бінокля ступили.— Гриби шарами йдуть: спершу маслючки, потім — сіряки, за ними — красноголовець з боровиком підуть. Ну, а слідом справжнього гриба шар: груздів та вовнянок.

— Шар — це коли багато їх, так?

— Багато. Тоді й збирають. А так — самі пустощі.

І ще крок до бінокля ступив: мало не животом у нього вперся. І дивитися нікуди не міг: тільки на бінокль. Адже справжній бінокль, товариші милі!

— Хочеш подивитися?

Колька "ага" хотів сказати, рота роззявив, а замість

"ага" булькання якесь вийшло. Незрозуміле булькання, але руда бінокля все ж таки простягла:

— Тільки не впусти.

— Ні-і.

Поки татко мотор одержував та настанови від Якова Прокоповича вислуховував, Колька в бінокль дивився. Якщо в маленькі віконечка дивитися —великим усе бачиться. А якщо у великі віконечка, то все, навпаки, маленьке. Незрозуміло зовсім: повинно ж бути великим, якщо у велике, і маленьким, якщо в маленьке, еге ж? А тут усе не так. Не так, як належить. І ця обставина Кольку набагато більше захоплювала, ніж пряме призначення бінокля: він увесь час вертів його і дивився на ворону з різних кінців.

— Навіщо ж ти його вертиш?—спитала руда.— Дивитися треба в окуляри, ось сюди.

— Я знаю,— тихо сказав Колька.

— А для чого ж вертиш?

— Так,— засоромився Колька.— Цікаво.

— Синку! — покликав Єгор.— Підсоби-но мені тут, синку. Тицьнув Колька бінокль у руки рудій, хотів "дякую"

сказати, але з горлянки знову хрип якийсь виліз і довелося побігти без подяки. А ряба сказала:

— Тубілець.

— Облиш,— ліниво відмахнулася руда.— Звичайна погано вихована дитина.

Під недремним оком Якова Прокоповича Єгор начепив "Ветерок" на корму "дев'ятки" (колишнє каченя — пузатеньке, поважне, Єгор про це пам'ятав), установив бачок з пальним. Колька весла приволік, кочети, черпачок — усе, що належить.

— Усе гаразд-добре, Якове Прокоповичу,— доповів Єгор.

— Випробуй спершу,— сказав завідувач і пояснив туристам: — Перша моторна навігація, можна сказати. Щоб помилок не було.

— Чи не можна швидше провернути весь цей ритуал? — буркітливо поцікавився лисий.

— Так належить, громадяни туристи: техніка безпеки. Давай, Полушкін, відгрібайся.

Про техніку безпеки Яків Прокопович з ходу вигадав, бо правил таких не було. Він про свою безпеку турбувався.

— Заведи, Полушкін, мотор на моїх очах. Коло маленьке зроби і назад пристань, де я стою.

— Ясно-зрозуміло нам.

Колька на веслах відгріб од причалу. Єгор почаклував коло мотора, посовав у нього пальці й завів з одного ривка. Прогрів на холостих обертах, спритно ввімкнув гвинт, зробив для заспокоєння завідувача кілька кіл і без стуку причалив. Добре причалив: на око прикинув, де оберти зняти, як швидкість погасити. І —всміхнувся:

— Точнісінько, Якове Прокоповичу!

— Умієш,— сказав завідувач.— Дозволяю вантажитись. Єгор із сином на пристань вискочили, швиденько мішки

повантажили. Потім туристи повсідалися. Колька — він на носі влаштувався — від пристані відштовхнувся. Єгор знову завів "Ветерок", і човен швидко побіг до далекого лісистого берега.

Про що там дорогою туристи розмовляли, ні Єгор, ні тим більше Колька не чули. Єгор — через гуркіт мотора, а Колька тому, що на носі сидів, бачив, як хвилі розбігаються, як повільно, наче знехотя, розвертаються до нього другим боком далекі береги. І Кольці було вже не до туристів: матросом, що дивиться вперед, він себе почував і тільки жалкував, що, по-перше, компас удома залишився, а по-друге, що руда тітонька дала йому подивитися в бінокль передчасно. Зараз би йому цей бінокль!

А туристи балакали про те, що водоймище нове і риби тут особливої бути не може. До Єгора іноді долітали їхні слова, але значення їм він не надавав, цілком захоплений відповідальним завданням. Та й яке було йому діло до чужих людей, які втекли в тишу і спокій на лічені деньки!

Він свою справу знав: доставити, куди накажуть, допомогти влаштуватися й відчалити, тільки коли відпустять.

— До урвища! — розпорядився сивий.— Зробимо невелику розвідочку.

Розвідочку робили в трьох місцях, поки нарешті й руда, й ряба узгодили свої бажання. Тоді наказали вивантажуватись, і Єгор із сином допомогли туристам перетягти пожитки на облюбоване під табір місце.

Це була весела галявинка, прикрита буйним ялинничком. Тут туристи швидко поставили просторий яскраво-жовтий намет на алюмінієвих опорах, із запоною та навісом, доручили Єгорові приготувати місце на вогнище, а Кольці дозволили надути гумові матраци. Колька із захватом надував їх, червоніючи від натуги й дуже стараючись, щоб усе було добре. А Єгор, одержавши від плішивого сокиру, пішов у лісок нарубати сушняку.

— Чудове місце! — щебетала ряба.— Божественне повітря!

— З риболовлею тут, по-моєму, прокол,— сказав сивий.— Гей, хлопче, як тут щодо рибки?

— Йоржі,— сказав Колька, задихаючись (він якраз дув четвертий матрац).

— Йоржі — в юшку добрі. А путня риба є?

— Ні-і.

Риба, може, й була, але Колька через малолітстйо та відсутність снасті спеціалізувався в основному на йоржах. Крім того, він був цілком захоплений процесом надуванню і розмову вести не наважувався.

— А сам ловиш? — поцікавився лисий.

— Ні-і.

Колька відповідав коротко, бо для відповіді доводилося відриватися від дуття, і повітря негайно виходило з матраца. Він щосили затикав дірку пальцями, але гума у цьому місці була товста, й сили в Кольки не вистачало.

— А батько твій ловить?

— Ні-і.

— Чого ж так?

— Ні-І.

— Змістовна розмова,— зітхнула ряба.— Я ж сказала: типовий тубілець.

— Молодець, Колю,— похвалила раптом руда.— Ти дуже добре надуваєш матраци. Не стомився?

— Ні-і.

Колька не зовсім розумів, чому він "типовий тубілець", але підозрював образливе. Проте не засмучувався: і не було коли, й руда тітонька дуже вже вчасно похвалила його. А за похвалу Колька ладен був не п'ять — п'ятдесят п'ять матраців надути без відпочинку.

Але вже до п'ятого матраца Колька настільки заморився від запопадливості, що в голові гуло, як у порожньому казанку. Він сопів, червонів, задихався, але дути не переставав: діло слід було закінчити, та й не щодня матраци надувати доводиться. Це теж цінувати треба: адже матрац— для. подорожей. І через усе це він дуже пихкав і вже не

чув, про що говорять ці туристи. А коли подужав останній, заткнув дірочку пробкою і трошки відсапався, татко його з ялинника виломився. Ялину суху на дрова притяг і сказав:

— А місцинку ми не дуже ласкаву вибрали, громадяни милі. Мурашник тут за ялинничком: турбувати мурахи ті будуть. Треба б кудись перебратись.

— А чи великий мурашник? — спитав сивий.

— Аз погріб,— сказав Єгор.— Міцна родина, хазяйновита.

— Як цікаво! — сказала руда.— Покажіть, будь ласка, де він.

— Це можна,— сказав Єгор.

Усі пішли мурашник оглядати, і Колька теж: на ходу віддихатися значно легше. Тільки за перші ялинки заглянули — гора. Який там погріб — з добру лазню. Метрів зо два з гаком.

— Хмарочос! — сказав плішивий.— Чудо природи.

Мурашви навкруги бігало—не полічити. Великі мурашки: чорноголовці. Така вкусить — умить підскочиш, і Колька (адже босоніж) на всякий випадок далі тримався.

— Ось який неспокій вам буде,— сказав Єгор.— А там, далі трохи, ще галявинка є, я нагледів. Давайте підсоблю з пожитками: і вам спокійно, і їм звично.

— Від ревматизму вони корисні, мурашки,— задумливо мовив плішивий.— От коли в кого ревматизм.

— Ой!—схопилася ряба.— Кусаються, кляті!..

— Дух чують,— сказав Єгор,— Вони народ самостійний.

— Еге ж,— зітхнув плішивий,— неприємне сусідство. Прикро.

— Дурниця! — Сивий махнув рукою:—Підкоримо! Тебе як звуть? Єгором? Позич-нонам бензинчику, Єгоре. Банка є?

Не зметикував Єгор, навіщо бензинчик знадобився, але приніс: банка знайшлася. Приніс, подав сивому:

— Ось.

— Молоток дядько,— сказав сивий.— Врахуємо твою кмітливость. Ану відійдіть трохи далі.

І вихлюпнув усю банку на мурашник. Вихлюпнув, черкнув сірником — ракетою шугнуло полум'я. Завило, загубо, вмить охопивши весь величезний мурашиний дім.

Заметалися чорноголовці, скорчуючись від нестерпного жару, затріщала суха глиця, і навіть стара ялина, яка десятки років прикривала лапами мурашину державу, хитнулась і затріпотіла від розпеченого повітря, що злетіло в піднебесся.

А Єгор з Колькою мовчки стояли поряд. Загороджуючись від жару руками, дивились, як корчилися, згоряючи, мурашки, як уперто не розбігалися вони, а, навпаки, нехтуючи смерть, уперто лізли й лізли в самісіньке пекло в марній надії врятувати хоч одну личинку. Дивились, як тане на очах велетенська споруда, терпляча праця мільйонів крихітних істот, як закручується від жару хвоя на старій ялині і як звідусіль біжать до вогнища тисячі мурашок, відважна кидаючись у вогонь.

— Фейерверк! —захоплювалася ряба.— Салют перемоги!

— От і всі справи,— усміхнувся сивий.— Людина — цар природи. Правильно, хлопче?

— Цар?..— розгублено перепитав Колька.

— Цар, хлопче. Підкорювач і завойовник. Мурашник догоряв, осідаючи сірим, мертвим попелом.

Лисий поворушив його палицею, вогонь спалахнув ще раз, і всьому настав край. Населення, яке не встигло загинути, розгублено металося навкруг пожарища.

— Відвоювали місце під сонцем,— пояснив лисий.— Тепер ніхто нам не заважатиме, ніхто нас не потурбує.

— Треба б відсвяткувати перемогу,— сказав плішивий.— Приготуйте що-небудь нашвидку, дівчатка.

— Правильно,— підтримав сивий.— Чоловіка треба почастувати.

— І мурашок пом'янути! — зареготав лисий. І всі пішли до табору.

Ззаду плентався пригнічений Єгор, несучи порожню банку, в якій з такою готовністю сам же приніс бензин. Колька зазирав йому в очі, а він уникав цього погляду, відвертався, і Колька спитав пошепки:

— Як же так, татку? Живі ж вони...

— Та от,— зітхнув Єгор.— Значить, так, синку, раз воно не інак...

На душі у нього було сумно, і він хотів би зараз же їхати геть, але їхати поки що не веліли. Мовчки готував місце на вогнище, вирізав рогульки, а коли закінчив, жіночки клейонку розстелили й розставили закуски.

— Ідіть,— покликали.— Перекусимо нашвидкуруч.

— Та ми... теє... Не треба нам.

— Усяка робота розрахунку вимагає,— сказав сивий.— Хлопчині ковбаски, приміром. Хочеш ковбаски, хлопче?

Проти ковбаски Колька встояти не міг: не часто він бачив її, ковбаску оту. І пішов до накритої клейонки раніше за батька: той ще зітхав та хмурився. А потім подивився на Кольку й тихо сказав:

— Ти б руки сполоснув, синку. Брудні руки, мабуть.

Колька швиденько руки помив, одержав булку з ковбасою, утішався, а в очах мурахи бігали. Метушливі, розгублені, відважні. Бігали, корчилися, падали, і черевця у них лопали від страшного жару.

І Єгор цих мурахів бачив. Навіть очі тер, щоб забулися вони, щоб з пам'яті вискочили, а вони метушились. І тоскно було на душі в нього, і робити нічого не хотілось, і до застілля цього сідати теж не хотілось. Але підсів, коли ще раз покликали. Мовчки підсів, хоч і належало слова добрі людям за запрошення сказати. Мовчки підсів і мовчки взяв від сивого емальований кухоль.

— Пий, Єгоре. Від утоми вживаєш, по очах видно. Вживаєш, еге ж?

— Так це... Коли випадає.

— Вважай, що випало.

— Ну, щоб жилося вам тут, значить. Щоб відпочивалось. Не лізли слова з нього, ніяк не лізли. Чорно на душі

було, і вихилив він цього кухля, нікого не чекаючи.

— Оце по-російському! — здивувався плішивий.

Зроду Єгор такої порції в себе не вливав. Та й пити довелося щось куди міцніше за горілку: враз голову закрутило, і всі мурашки кудись із неї поділись. І чоловіки ці здалися йому такими своїми, такими добрими та привітними, що Єгор і соромитися перестав, і усміхатися почав од вуха до вуха, і розговорився раптом:

— Тут у нас природа скрізь. Авжеж. Це у нас тут — будь ласка, відпочивайте. Тиша, знову ж спокій. А людині що потрібно? Спокій їй потрібен. Усяка твар, усяка муравка, всяка ялинка-берізонька — всі за спокоєм своїм тужать. Ось і мурахи, знову ж, вони... теє... теж.

— Філософ ти, Єгоре,— реготав сивий.— Давай викладай програму!

— Ти стривай, милий чоловіче, стривай. Я що хочу сказати? Я хочу... теє...

— Спирту ти хочеш!

■— Та стривай, милий чоловіче...

Коли Єгор випивав таку порцію, він усіх величав однаково: "милий чоловіче". Це, так бн мовити, на першому етапі. А на другому теплів: "милий дружок" звертався. Моргав ласкавими очицями, усміхався, любив усіх безмежно, жалів чомусь і все намагався хороше щось

сказати, людей порадувати. Але думки плуталися, метушились, як ті чорноголовці, а слів йому зроду бракувало: видно, при народженні обділили. А вже коли другий кухлик вихилив, то й зовсім затуманився.

— Страждає людина. Сильно страждає, милі дружки ви мої хороші. А чому? Тому що сиротиночки ми: з землею-матінкою в розділі, з лісом-батечком у сварці, з річкою-сестричкою в розлуці гіркій. І стояти нема на чому, і прихилитись нема до чого, і освіжитись нема чим. А вам, милі дружки мої хороші, особливо. Особливо ви страждаєте, і небо над вами сіре. А у нас—блакитне. А хіба можна чорним та по блакитному, га? По синяві небесній—номери? Ні-і, милий дружок, негарно це — арифметикою по небу. Воно для іншого дано, воно для краси, для продиху душі дано. От!

— Та ти поет, дядьку. Билинник.

— Ти стривай, милий дружок, стривай. Я що хочу сказати? Я хочу, щоб ласкаво всім було, от. Щоб сонечка всім теплого вдосталь, щоб дощику м'якого в радість, щоб травки-муравки в охоту повну, щоб радості, радості щоб більше, милі дружки ви мої хороші! Для радості та для веселості душі людина працю свою виконувати повинна.

— Ти краще потанцюй нам для веселості. Ну?.. Ой люлі, ой люлі! "Светит месяц, светит ясный..."

— Не треба! —гукнула була руда.— Він же на ногах не стоїть, що ви!

— Хто не стоїть? Єгор не стоїть? Та Єгор у нас — молоток!

— Давай, Єгорушко! Ти нас поважаєш?

— Поважаю, хороші ви мої!

— Не треба, татку!

— Треба, Колюшко. Поважати треба. І — радісно. Всім — радісно! А що мурахів ви попалили, то бог з вами. Бог з вами, милі дружки мої хороші!

Заплескав плішивий.

— "Калинка, калинка, калинка моя, в саду ягодка малинка, малинка моя!.." Ворушись, Єгоре!

Співали, в долоні плескали, тільки синок та руда дивилися сердито, але Єгор їх тепер не бачив. Він бачив невловимі, розпливчасті обличчя, і йому здавалося, що обличчя ці розпливаються у щасливих усмішках.

— Ех, милі дружки ви мої хороші! Та щоб я вас не пошанував?...

Тричі підводився — і падав. Падав, реготав до сліз, веселився, і всі реготали й веселились. Таки підвівся, незграбно затупцював на галявині, розмахуючи не в лад руками. А ноги заплітались і гнулись, і він усе совався кудись не туди, куди хотів. Туристи реготали на всі лади, хтось уже танцював разом з ним, а руда обійняла Кольку й цукерками частувала.

— Нічого, Колю, нічого. Це зараз мине у нього, це так, тимчасово.

Не брав Колька цукерок. І дивився крізь сльози. Злі сльози були, пекучі.

— Давай, Єгоре, витинай! — репетував сивий.— Славно гуляємо!

— Ох, милий дружок, та для тебе...

Кривлявся Єгор, падав — і реготав. Від усієї душі реготав, від усього серця: весело йому було, дуже весело.

— Ой люлі, ой люлі! Двічі тупом, тричі лясом — потихеньку, вихилясом...

— Не треба!..— закричав, затрусився раптом Колька, вирвавшись із рук рудої.— Припини, татку, досить!

— Стривай, синку, стривай! Свято ж яке! Людей хороших зустріли. Чудових навіть людей!

І знову старався: смикався, сіпався, падав, підводився.

— Татку, припини!..— крізь сльози кричав Колька і тяг батька з галявини.— Та припини ж!..

— Не заважай гуляти, хлопче! Давай, давай звідси.

— Ворушися, Єгоре! Добре гуляємо!

— Злі ви! — кричав Колька.— Злі, гидкі! Ви нас, як му-рахів тих, еге? Як мурахів?..

— Єгоре, а синок ображає нас. Негарно.

— Покажи батьківську владу, Єгоре!

— Як не соромно! — кричала руда.— Він же не тямить тепер нічого, він же п'яний, хіба так можна?

Ніхто її не слухав: веселилися. Горлали, танцювали, свистіли, тупали, плескали. Колька, плачучи ревно, все тяг кудись батька, а той падав, опирався.

— Та дай ти йому ляща, Єгоре! Малий ще старшим указувати.

— Малий ти ще старшим указувати...— бурмотів Єгор, відштовхуючи Кольку.— Іди звідси. Додому йди, берегом.

— Татку-у!..

— И-их!..

Розмахнувся Єгор, ударив. Уперше в житті сина вдарив і сам злякався: завмер наче. І всі раптом замовкли. І танець закінчився. А Колька вмить перестав плакати, ніби вимкнули його. Мовчки підвівся, втер обличчя рукавом, подивився в каламутні батьківські очі й пішов.

— Колю! Колю, вернись!— гукнула руда.

Не обернувся Колька. Ішов берегом крізь кущі й сльози. Так і зник.

На галявині стало тихо й незатишно. Єгор похитувався, гикав, тупо дивлячись у землю. Решта мовчали.

— Соромно! — голосно сказала руда.— Дуже соромно! — І пішла в намет.

І всі засоромилися раптом, очі почали ховати. Сивий зітхнув:

— Перебір. Давай, дядьку, йди собі. Тримай трояка, сідай у своє корито — і з океанським привітом.

Затиснувши в кулаці троячку, Єгор, хитаючись, побрів до берега. Усі мовчки дивились, як летів він з урвища, як брів по воді до човна, як довго й безуспішно намагався влізти в нього. Ряба сказала гидливо:

— Алкоголік!

Єгор насилу вліз у човен, сяк-так, плутаючись у веслах, відгріб від берега. Підвівся, хитаючись, на ноги, опустив у воду мотор, із силою шарпнув за пусковий шнур і, втративши рівновагу, шубовснув через борт у воду.

— Втопиться!..— заверещала руда.

Єгор виринув: йому було по груди. З лоба звисали ослизлі патли баговиння. Вчепився за борт, намагаючись залізти.

— Не втопиться,— сказав сивий.— Тут мілко.

— Гей, дядьку, ти б краще на веслах! — гукнув лисий.— Мотор не чіпай, на веслах іди!

— Каченя! — раптом весело обізвався Єгор.— Каченятко це моє! Змагання каченяти з поросям!

Борт був високий, і, щоб залізти, Єгор з усієї сили розхитував човна. Розхитав, навалився, але човен раптом вислизнув з-під нього, перевернувшись кілем догори. По каламутній воді пливли веселі весла. Єгор знову зник під водою, знову виринув, відфоркуючись, мов кінь. І, вже не намагаючись перевертати човна, намацав у воді мотузок і побрів уздовж берега, тягнучи човна за собою.

— Гей, може, допомогти? — гукнув лисий.

Єгор не обізвався. Мовчки пер по груди у воді, весь у баговинні, як водяник. Спотикався, падав, знову підводився, мотаючи головою і відпльовуючись. Але мотузка не відпускав, і перевернутий кілем догори човен важко волочився ззаду.

А мотора на кормі не було. Ні мотора, ні бачка з бензином, ні кочетів: усе пішло на дно. Але Єгор не оглядався і нічого зараз не тямив. Просто

волік човна навколо всього водоймища до господарства стомленого Якова Прокоповича.

"Де дурень загубив, там розумний знайшов"—так колись казали старі люди. І вони багато чого знали, бо дурнів на їхньому віку було анітрохи не менше, ніж на нашому.

У Федора Іпатовича у великій заклопотаності дні минали. Мова йшла не про гроші — грошенята були. Річ була в тому, що не могла розумна людина з грішми своїми добровільно розлучитися. Отак, ні з того ні з сього, викласти їх на стіл, віддати в чужі руки. Нестерпне для Федора Іпатовича це було завдання.

А розв'язувати його доводилось, оте нестерпне. Доводилося, бо новий лісничий (увічливий, хай йому грець!), то новий лісничий цей при першому ж знайомстві звіти погортав, довідочки переглянув і спитав:

— У скільки ж вам хата обійшлася, товаришу Бур'янов?

— Хата? — Тямковитий був чоловік Федір Іпатович: одразу зметикував, куди франт цей міський голоблю повертає.— А стару за неї віддав. Нову мені свояк ставив, то я йому за це стару свою віддав. Усе як годиться: можу заяву завірену...

— Я не про будівництво питаю. Я питаю: скільки коштує ліс, з якого збудована ваша нова хата? Хто давав вам дозвіл на порубку в охоронній зоні і де цей дозвіл? Де рахунки, відомості, довідки?

— Та не все ж порахуєш, Юрію Петровичу. Справа наша лісова.

— Справа ваша кримінальна, Бур'янов.

На цьому й розсталися, весело погомонівши. Щоправда, термін лісничий установив: два тижні. За два тижні просив усе в ажур привести, а то...

— А то хана, Мар'є. Засудить.

— Ой лишенько нам, Феденько!

— Рахуватися хочете? Гаразд, порахуємося!

Гроші, звісно, водилися, та віддати їх було несила. Головне, хата вже стояла. Стояла хата — картинка, з півнем на даху. І заднім числом за неї грошву гнати — це ж прикро донезмоги.

Наліг Іпатович. Кілька сотень за дрівця виручив. З того самого лісу, звісно: поки лісничий у місті в карту дивився, лико дерти можна було. Гріх лико не дерти, коли на личаки попит. Однак розвертатися на всю широчінь побоювався: про те, що лісничий суворий, і до селища чутка доповзла. Інші можливості шукав. І сам шукав і сина навчав:

— Нюхай, Вовко, звідки карбованцем віє.

Вовка і винюхав. Невеличка, щиро кажучи, пожива: три десяточки всього за пораду, дозвіл та перевезення. Але й три десяточки — теж гроші.

Тридцятку цю Федір Іпатович з туристів здер. Занудьгували вони на водоймищі того ж самого вечора: риба не клювала. Вовка перший про те дізнався (братика шукати послали, та хіба до братика тут, коли карбованцем віє!). Дізнався і батькові доповів. Той прибув негайно, з чоловіками за руку поздоровкався, цигарку біля вогнища викурив, побідкався, що не клює, і сказав:

— Є одна місцинка — і рибно, і грибно, і ягідно. Але заборонена. Тому й щуки там — отакенні!

Довго ціну набивав, відмовлявся та відмагався. А як стемніло, сам службову кобилу пригнав і перевіз туристів за десять кілометрів, на берег Чорного озера. Там і справді поки що клювало, і клювання це обійшлося туристам рівнісінько в тридцяточку. Умів жити Федір Іпатович, нічого не скажеш!

Ось чому Єгор, через два дні опам'ятавшись і заглибившись у міркування, пригадав, де був, але туристів тих на місці не виявив. Вогнище виявив, банки порожні виявив та яєчну шкаралупу.

А туристи згинули. Як крізь землю.

І мотор теж згинув. Добрий мотор, новий: "Ветерок", вісім сил кінських та одна Єгорова. І мотор згинув, і бачок, і ковані кочети. Весла, щоправда, залишились, углядів їх Єгор в очереті: лопаті ж у них вогнем горіли, здалеку видно було.

Та все це він потім познаходив, коли оговтався. А попервах у день той превеселий реготав тільки. До заходу сонця човна до господарства Якова Прокоповича доволік, сміху замість пояснень шість оберемків вивалив і важко, на хитких ногах, додому попрямував. І собаки за ним потрюхикали.

Так у собачій компанії до двору і приплентався. Це звичайних п'яних собаки не люблять, а Єгора будь-якого любили. Адже язиком не повертав, ноги не тримали, а пси за ним перли, як за директорською Джільдою. І, кажуть, начебто не сам він у хвіртку стукав, а хтось із приятелів його особисто лапою сигнал відстукав.

Ну, це, може, й прибріхують...

А Харитина, на превелику силу Єгора в сарай заштовхавши і замкнувши його там від гріха, насамперед до свояка кинулася, до Федора Іпатовича, повідомити, що пропав, зник Колька.

— Стривай заявляти, Тіно, з міліцією зв'язатися завжди встигнемо. Шукати твого Кольку треба: може, заграв ся де.

Вовку на пошуки вирядив: уздовж берега, вздовж Єго-рової бурлацької доріжки. Побігав Вовка, покричав, погукав і, гукаючи, на туристів вийшов. Кепку здалека скинув, як батько вчив:

— Здрастуйте, дядечки, й тітоньки теж. Братика шукаю. Братик мій двоюрідний зник. Коля. Чи не бачили часом?

— Відвідував нас твій кузен. Ще вранці.

"Кузен" — це для сміху, а серйозно — про все розповіли. І як тут дядько Єгор напився, і як бешкетував, і як бійку затіяв.

— Він такий,— підтакував Вовка.— Він у нас норовистий, дядечку.

А Харитина, сльозами вмиваючись, усе по селищу бігала і голосити забула. Схлипувала тільки:

— Колюшку мого не бачили, люди добрі? Колюшку, синочка мого?..

Ніхто не бачив Кольки. Зник Колька, а здома ж ще й Ольга була. Ольга та Єгор. Але Єгор хропів собі в сарайчику, а Ольга криком сходила. І крик цей Харитину з вулиці у вулицю, з провулка в провулок, від хати до хати супроводжував: донечка та горластенька була. І поки чула вона її, то хоч за донечку душа не боліла: репетує—виходить, жива. А ось як стихла вона раптом, то Харитина насилу на ногах утрималась:

— Придушили!

Хто придушив, про це не думала. Кинулась назад, тільки хустка майнула. Вбігла в хату — біля ліжечка Кольчина вчителька стоїть, Нонна Юріївна, а в ліжечку Ольга на всі чотири зуби сяє.

— Здрастуйте, Харитино Макарівно. Ви не хвилюйтеся, будь ласка. Коля ваш у мене.

— Як це у вас? Яке ж таке право маєте чужих дітей красти?

— Образили його дуже, Хиритино Макарівно. А хто образив, не каже, тільки труситься весь. Я йому валер'яночки дала, чаєм напоїла — заснув. Тож, будь ласка, не хвилюйтесь і Єгорові Савелійовичу скажіть, щоб теж не хвилювався марно.

— Єгор Савелійович з кабанчиком розмову ведуть. Тож особливо не хвилюються.

— Налагодиться все, Харитино Макарівно. Усе налагодиться: завтра розберемося.

Не повірила Харитина: сама з Нонною Юріївною на Кольку глянути побігла. Справді, спав Колька на розкладному ліжку під дівочою ковдрою. Міцно спав, а на щоках сльози засохли. Нонна Юріївна будити його категорично заборонила й Харитину після оглядин цих додому вирядила. Та Харитині не до того тоді було, не до скандалів.

Наступного ранку Колька не прийшов, а Єгор, хоч і проспався, нічого згадати так і не зміг. Лежав цілий день у сарайчику, воду ковтав та охав. Навіть до Якова Проко-повича, коли той особисто у двір заявився, не вийшов. Не розумів ще, що до чого, хто такий Яків Прокопович і чого він до них прибув, у якій справі.

— Мотор, бачок та кочети. Триста карбованців.

— Три ста?..

Зроду Харитина таких грошей не бачила і тому всі суми більші сотні іменувала шанобливо й роздільно: три ста, чотири ста, п'ять ста...

— Три ста?... Якове Прокоповичу, товаришу Сазанов, помилуй ти нас!

— Я милую — закон не милує, товаришко Полушкіна. Коли через два дні на третій майна не буде, міліцію підключимо. Акт складатиму.

Пішов Яків Прокопович. А Харитина в сарай кинулася: трясла чоловіченька, смикала, лаяла, била навіть,— Єгор тільки мугикав. Потім на превелику силу рота роззявив, повернув язиком:

— А де я був?

Тут уже не до Кольки: той у Нонни Юріївни перебуває, не пропаде. Тут усі разом пропасти могли, з усіма бебехами, і тому Харитина, цебер води чоловікові в сарайчик занісши, знов замкнула його там і знову кинулася до рідні єдиної — до сестриці Мар'їци та Федора Іпатовича:

— Рятуйте, ріднесенькі! Три ста карбованців стребували!

— За законом,— сказав Федір Іпатович і зітхнув тяжко.— Закон, Тіно, не обдуриш.

— З торбами ж підемо! З торбами, сестрице!

— Ну вже, чого вже даремно вже. З нас он теж вимагають. І не три сотні, куди більше. То не бігаємо ж, у ногах не валяємось. Отакечки, Харю моя любенька, отакечки.

Цілий день Харитина кудись бігала, комусь бідкалась та так ні з чим додому й повернулася. Крутилась-вертілась, а день минув— наче й не було його: все на своїх місцях лишилось. І мотор на дні, і три сотні на шиї, і чоловік біля поросяти, і Колька в чужому домі.

За ніч Єгор цебер висушив, проспався і над ранок остаточно на людину став схожий. Вийшов із сарайчика тихіше, ніж завжди, хоч тихіше начебто й не було вже куди. А Ха-ритина за ніч на хвощ висохши, теж раптом притихла і про одне лише благала:

— Ти згадай, де був, Єгорушко. З ким пив та якою дорогою повертався...

Дещо вона, правда, знала: не від Кольки — той мовчав на смерть, тільки голову відвертав,— від Вовки-племінника: "Туристи йому піднесли, тітко Тіно".

— Туристи?..— Каламутно було в голові у Єгора. Каламутно, порожньо й незатишно, наче всі думки похапцем в іншу хату перебралися, залишивши після себе мотлох та сміття.— Які такі туристи?

— ТидоСазанова йди, до Якова Прокоповича, Єгорушко. Він усе знає. І мотор цей знайди. Господом з богородицею тебе заклинаю і дітьми нашими: знайди!

Півдня Єгор "Ветерок" той та бачок з кочетами на дні шукав. Пірнав, нишпорив, бродив по воді, дно ногами обмацуючи. Трусився на березі, викурював цигарку, знов у воду ліз. Не пам'ятав він, де човна перевернув, а показати не було кому: турист той уже на Чорному озері рибкою тішився. І, нахапавшись дрижаків та пачку махорки викуривши, Єгор кинув пірнати. Кочет у баговинні знайшов та двоє весел в очеретах і з тим до Якова Прокоповича й прибув.

— Дайте човна, Якове Прокоповичу. З човна я багром намацаю, а то холодно. Дуже холодно там ногами баговиння топтати.

— Немає тобі човна, Полушкін. Із довіри ти моєї вийшов. Діставай майно, тоді подивимось.

— Куди подивимось?

— На твою подальшу поведінку.

— В лікарні буде моя поведінка. Адже холод же, Якове Прокоповичу. Зостануся без ніг.

— Ні, Полушкін, і не проси. Принцип у мене такий.

— Нічого з вашим принципом не зробиться, Якове Про-коповичу. Богом присягаюся.

— Принцип, Полушкін, це, знаєш...

— Знаю, Якове Прокоповичу. Все я-тепер знаю. Покивав Єгор, постояв, позітхав трохи. Завідувач знову

завів щось — довге, сумне,— він не слухав. Змахнув з білих вій дві сльозинки непрошені, сказав раптом не до речі:

— Ну, катайтесь.

І пожбурив той єдиний кочет, що півдня шукав, назад у воду. І — пішов. Яків Прокопович наче онімів спершу, наче спав з лиця, навіть щелепа відвисла. Потім тільки загорлав:

— Полушкін! Стій, кажу, Полушкін!.. Зупинився Єгор. Подивився, сказав тихо:

— Ну, чого репетуєш, Сазанов? Триста карбованців нарахування на мене? Будуть тобі триста карбованців. Будуть. Це вже мій такий принцип.

Додому крокував, під ноги дивлячись. І вдома очей не підводив: бровами білястими завісився, і як Харитина не старалася, погляду його так і не зустріла.

— Не знайшов, Єгорушко? Мотора того не знайшов, питаю?

Не відповів Єгор. Підійшов до столу кухонного, шухляду з нього висмикнув і вивалив усі ложки-миски прямо на стільницю.

— Ще півднинки у нас, півднинки, Єгорушко, завтрашніх. Може, разом підемо шукати? Може, денце все обмацаємо?

Мовчав Єгор. Мовчки ножі оглядав: який менше гнеться. Вибрав, брусок з полиці дістав, плюнув на нього й почав жало ножеві наводити. Обмерла Харитина:

— Ти навіщо ножичок гостриш, Єгоре Савелійовичу? Мовчки човгав Єгор ножем по брусочку: вжиг та вжиг.

І брови в лінію звів. Вицвілі брови були, нестрашні, а звів.

— Єгоре Савелійовичу...

— Воду закип'яти, Харитино. І тази готуй.

— Це навіщо ж?

— Кабанчика кінчати буду. Харитина квочкою підскочила:

— Що?!

— Роби, що звелів.

— Та ти... Ти що це, га? Ти отямся, отямся, бідоносцю нещасний! Кабанчика під ніж пустимо, чим зиму прогодуємося? Чим? Тим, що подадуть Христа ради?

— Я тобі все сказав.

— Не дам! Не дам, не дозволю! Люди добрі!..

— Не репетуй, Харитино. У мене теж свій принцип є, не в нього одного.

Зроду він цих кабанчиків не колов: завжди просив того, в кого око жорсткіше... А тут озвірів наче: схлипував, здригався, ножем бив, не дивлячись. Геть шию кабанчикові пошматував, але прикінчив. І кабанчик той одразу в них просолився, бо сльози на нього з чотирьох очей капали.

Добре, хоч Кольки не було. В учительки Колька відсиджувався, у Нонни Юріївни. Спасибі, добра душа зустрілася, хоч і дівчатко зовсім ще самотнє. З міста.

До ночі розібрали: м'ясо в мішки повкладали, потрух собі залишили. Завдав Єгор мішки на межипліччя і серед ночі на станцію пішов. Сподівався в місто до світанку потрапити і зайняти на базарі містечко, яке людніше, оскільки на власну спритність уже не розраховував. І так не вельми спритний чоловік був, а тепер і поготів: усередину вся жвавість його пішла, як риба в холоди.

— Та вже, значить, так, раз воно не інак!

7

Так сталося, що Колька Полушкін жодного разу в житті ні з ким серйозно не сварився. Ні приводу не траплялося, ні забіякуватих приятелів, і, хоч болю найрізноманітнішого натерпівся доволі, біль цей тільки тіло зачіпав. А от душу ніхто ще досі не займав, ніхто не зачіпав, і тому до образ вона була незвична. Нетренована душа в хлопця була: велика, звичайно, вада для життя, якщо життя це мірками дядечка його відміряти, Федора Іпатовича Бур'янова.

Проте Колька своїми мірами керувався, і тому батьківський ляпас жариною горів у ньому. Горів і пік, не вщухаючи. Дрібниця, здавалось би, нісенітниця: рідна ж рука запотиличник відважила, не сусідська. Почнеш пояснювати кому, засміють:

"Не дурій, хлопче! На батька рідного губи копилиш, поміркуй".

Та самого міркування тут, видно, було не досить, хоч як Колька міркував. Щось іще треба було, і тому він, од сліз осліпнувши, пішов туди, де — вірив він — і без міркування все зрозуміють, розберуться й допоможуть.

— А вони кажуть: "Дай ти йому ляща!" А він і вдарив.

— А ти добрий будь і будь сильний!

Нонна Юріївна добре вміла слухати. Дивилась як на дорослого, серйозно дивилась, і саме через цей погляд Колька пута раптом усі розгубив і заплакав ревно. Заплакав, тицьнувся Нонні Юріївні в коліна лобом, і вона втішати його не стала. Ні втішати, ні вмовляти, що, мовляв, минеться все, забудеться: батько ж ударив, не хто-небудь. Дуже Колька

розмов зараз боявся, але замість розмов Нонна Юріївна солодким чаєм його напоїла, ліки дала та спати вклала:

— Завтра, Колю, поговоримо.

На ранок Колька трохи заспокоївся, але образа не минала. Вона, образа ота, наче всередину до нього залізла, так залізла, що він міг тепер на образу цю наче збоку дивитися. Ніби в клітці вона сиділа, мов звірятко якесь. І Колька весь час звірка цього незлагідного в собі відчував, вивчав — і не усміхався. Справа була серйозна.

— Якби він сам мене вдарив. Ну, сам, Нонно Юріївно, бо розсердився. А то ж намовили. Чого ж він до цього себе доводить? Чого?

— Але ж добрий він, батько твій, Колю. Дуже добра людина. Ти згоден?

Нонна Юріївна не сперечалася: сперечатися тут було важко, бо цей предмет Колька знав куди краще. Натякнула обережно: може, з батьком переговорити? Але Колька натяк цей зустрів войовничо:

— А хто винен, той хай перший і приходить.

— Хіба можна від старших таке вимагати?

— А коли старший, то приклад показуй: адже так ви вчили? А він який приклад показує? Наче він кріпак, еге? Ну, а я кріпаком нізащо не буду, нізащо!

Зітхала Нонна Юріївна. Десь там, у недосяжному, майже казковому Ленінграді, залишилася самотня мати, вчителька. Вона єдина з великої, гомінливої сім'ї пережила блокаду і в мирні дні втратила чоловіка. Така сама тиха, старанна й справна, як і Нонна Юріївна: звелено було дочці після навчання їхати сюди, в глушину, на роботу,— тільки поплакала.

"Бережи себе, донечко".

"Бережи себе, мамусю".

Нонна Юріївна в селищі мишеням жила: з дому — до школи, зі школи — додому. Ні на танці, ні на гуляння, наче не двадцять три їй, а всі шістдесят вісім.

— Хочеш пісню про Стеньку Разіна послухати? Пластинок у Нонни Юріївни аж два ящики. А книжок

ще більше.

Господиня навіть побоювалася:

"Зроду ви, Нонно Юріївно, заміж не вийдете".

"Чому ви так гадаєте?"

"А на книжки надто витрачаєтеся. Себе б хоч пожаліли: хлопці книжних не люблять".

Хлопці, може, й не любили, а ось Колька дуже любив. І цілий день вони пластинки слухали, вірші читали, про звірів розмовляли і знову пластинки слухали.

— Ну голосисько, еге, Нонно Юріївно? Аж лампочка здригається!

— Це Шаляпін, Колю. Федір Іванович Шаляпін. Запам'ятай, будь ласка.

— Обов'язково запам'ятаю. От уже, мабуть, сильний був, еге?

— Важко сказати, Колю. Батьківщину залишити і вмерти в чужій країні — це як, сила чи слабкість? Мені здається, що слабкість.

— А може, він через образу?

— А хіба на батьківщину можна ображатися? За батьківщиною завжди правда, Колю. Люди можуть помилятися, можуть бути несправедливі, навіть злі, але батьківщина злою бути не може, правда ж? І ображатися на ^еї нерозумно.

— А татко каже, що у нас країна найкраща: Ну прямо най-най!

— Най-най, Колю.

Сумно усміхалася Нонна Юріївна, та Кольці не зрозуміти було, чому вона так сумно усміхається. Він не знав ще ні що таке самотність, ні що таке туга. І навіть перша його зустріч із звичайною людською несправедливістю, перша його справжня образа була все ж таки ясна і зрозуміла. А сум Нонни Юріївни був іноді незрозумілий і їй самій.

Другого дня Колька не витримав добровільного затворництва і втік. Поки його татко безліч разів пірнав за мотором, Колька задвірками, щоб на матір не натрапити, вибрався з селища. Тут перед ним три шляхи лягли, як у казці: на річку, де дітвора селищна купалася, до лісу, через греблю, і на човнову станцію, куди він зовсім ще недавно бігав з особливим задоволенням. І, як витязь у казці, Колька теж потоптався, теж помізкував, теж позітхав і звернув ліворуч: у господарство Якова Прокоповича.

— Ну, що скажеш? — спитав Яків Прокопович у відповідь на Кольчине "здрастуйте".— Які ще прикрості сповістиш?

Дуже хвилюючись і навіть трохи заїкаючись через це хвилювання, Колька квапливо, захлинаючись розповів завідувачеві про весь

позавчорашній день. Про те, як гарно біг човен і як наближалися далекі береги. Про те, як старанно допомагав Єгор туристам. Про матраци й вогнище, про мурашину пожежу й жовтий намет. Про ковбасу з булкою і два емальовані кухлі, які вихилив татко від утоми під настійливі прохання приїжджих. І ще як танцював він потім, як падав...

Яків Прокопович слухав уважно, не перебиваючи, тільки кліпав сердито. Під кінець уточнив:

— І ти, виходить, пішов?

— Пішов,— зітхнув Колька, так і не наважившись повідати про ляпас.— Я пішов, а він залишився. З мотором ще.

— Виходить, ти не винен,— сказав, помовчавши, завідувач.— А я тебе й не притягаю: не ти в мене працюєш.

— Я ж не для того,— зітхнув Колька.— Я ж усе, як було, розповів. Він же переживає, дядечку Якове Прокоповичу.

— Він безплатно переживає, а я — за гроші. Гаразд... Усе зрозуміло. Малий ще вчити. Малий. Іди геть. Іди і не з'являйся: забороняю.

Пішов Колька. Без особливого, правда, засмучення пішов, бо ні на що не розраховував, розмову цю починаючи. Просто не міг він не поговорити з Яковом Прокоповичем, не міг не розповісти йому, як усе було, знаючи, що татко про те ніколи й нікому не розповість. А те, що Яків Прокопович, про все довідавшись, просто прожене його, Колька передчував і тому не здивувався й не засмутився. Задумався тільки і знову пішов до вчительки.

— Чому це люди такі злі, Нонно Юріївно?

— Неправда, Колю, люди добрі. Дуже добрі. —• А чому ж тоді ображають?

—. Чому?..

Зітхнула Нонна Юріївна: легко вам запитання ставити. Можна було не відповісти, звичайно. Можна було й відмогтися: мовляв, виростеш — дізнаєшся, малий ще. Можна бу-

ло й на інше розмову цю перевести. Але Нонна Юріївна в очі Кольці зазирнула й лукавити вже не могла. Чисті очі були. І чистоти вимагали.

— Про те, що таке зло, Колю, і чому чиниться воно, люди давно думають. Скільки існують на світі, стільки над цим і б'ються. І колись, щоб пояснити все заразом, диявола вигадали, з хвостом, з рогами. Вигадали диявола й звалили на нього всю відповідальність за зло, яке у світі коїться. Мовляв, не люди вже у злі винні, а диявол. Диявол їх поплутав. Але не допоміг людям диявол, Колю. І причин не пояснив, та й від зла не врятував і не визволив. А чому? Як тобі здається?

— Та тому, що зовні всі шукали! А зло — воно в людині,, всередині сидить.

— А ще що в людині сидить?

— Живіт! Заради живота і зло те. Кожен за живіт свій побоюється і всіх ображає.

— Крім живота, є ще й совість, Колю. А це таке почуття, яке дозріти повинне. Дозріти й зміцніти. І от іноді буває так, що не визріває в людині совість. Крихітною залишається, зеленою, неїстівною. І тоді людина ця виявляється начебто без порадника, без контролера в собі самому. І вже не помічає, де зло, а де добро: все у неї змішується, все переплутується.

І тоді, щоб межі собі визначити, щоб злочинів не наробити через глуху свою совість, такі люди правила собі вигадують.

— Які правила?

— Правила поведінки: що слід робити, а чого не слід. Виносять, так би мовити, свою власну малесеньку совість за дужки і роблять її непохитним правилом для всіх. Ну, вони, наприклад, вважають, що не можна дівчині жити самій. А якщо вона все-таки живе сама, то щось тут негаразд. Виходить, за нею треба особливо стежити, виходить, підозрівати її треба, виходить, чутки про неї можна найбезглуз-діші...

Отямилася Нонна Юріївна. Зрозуміла, що своє повела,

що з загального й цілого висновок зробила частковий і особистий. І навіть злякалася:

— Господи, у мене ж плитка в кухні не вимкнена!

Вибігла, а Колька цього й не помітив. Сидів, брови насупив, думав, прикидав. Слова Нонни Юріївни до свого життя-буття приміряв.

Щодо правил точно все сходилося. Бачив Колька таких, які жили за своїми правилами, а тих, хто цих правил не додержувався, вважали або дурнями, або хитрюгами. І коли правила, за якими жив Яків Прокопович, були'прості й незмінні, то правила рідного дядечка, Федора Іпатовича, зовсім розходилися з ними. Вони були куди витонченіші й куди гнучкіші за прямолінійні пунктики контуженого сосною Якова Прокоповича Сазанова. Вони все могли виправдати і все допустити—все, що тільки треба було на даний момент самому Федорові Іпатовичу.

І ще були таткові правила. Прості: нікому й ніколи ніяких правил не нав'язувати. І він не нав'язував. І завжди жив тихо й сором'язливо: все озирався, чи не заважає кому, чи не застує сонечка, чи не плутається під ногами. За це б від усієї душі спасибі йому сказати, але спасибі ніхто йому не говорив. Ніхто.

Насуплював Колька брови, роздумував, за якими правилами йому жити. І як би зробити так, щоб ніяких правил взагалі більше не було, а щоб усі люди скрізь чинили тільки по совісті. Так, як татко його чинив.

А поки Колька сушив голову над проблемами добра та зла, вчителька Нонна Юріївна тихесенько плакала в кухні. Господиня пішла, і можна було, не криючись і не ховаючись за звичними усмішками, удосталь пожуритися і над своєю нещасливою долею, і над своїми окулярами, і над ученою незграбністю, і над затяжною самотністю.

А може, й справді хлопці книжних дівчат не люблять?..

4*

67

Поїзд прибув до обласного центру так рано, що Єгор був на базарі о п'ятій годині. Базар був ще зачинений, і Єгор зупинився біля воріт, склавши мішки на асфальт. А сам підпер плечем сусідній стовп, скрутив цигарку замість сніданку й почав з острахом роздумувати про майбутню торгову операцію. Зроду він у купцях не ходив, та й руки у нього до сокири пристосовані були, не до гир та ги-рок. Удома, розпалившись, він надто вже повірив у власні здібності і тепер, хмурячись та зітхаючи, дуже шкодував про це.

Ніде правди діти: побоювався Єгор базару. Побоювався, не довіряв йому і так вважав, що однаково ошукають. Однаково на чому-небудь та обдурять, і мріяти тут треба про те лише, як би не на всі кілограми

разом обдурили. Коли б хоч щось вторгувати, хоч дві з тих трьох сотенних, що нависли над ним, мов негода.

А тим часом і місто заворушилося: машини загуркотіли, двірники зашаркали, ранні дамочки каблучками зацокали, Єгор про всяк випадок ближче до мішків підійшов, промінявши зручний дальній стовп на незручний ближній, але навколо колгоспного базару поки що особливої активності не спостерігалося.

Промайнули, правда, окремі постаті, але облюбованої Єгором брами ніхто не відмикав.

— Це-е що таке?

Оглянувся Єгор: начальник. У капелюсі, в окулярах, при портфелі. І пальцем у мішки цілиться.

— Це-е що, питаю вас?

— Свининка це,— квапливо пояснив Єгор.— Свіженька, значить. Особиста свіжинка.

— Свіжинка? — Під капелюхом грізно засмикалися брови: угору-вниз, угору-вниз.— Кров це! Кров по асфальту струменить антисанітарно, ось що я бачу виразно й неозброєно.

З-під мішків справді витікав жалюгідний струмочок сукровиці. Єгор глянув на нього, на суворого начальника, нічого не зрозумів і швидко закліпав очима.

— За такі фортелі базарну продукцію бракують,— суворо вів далі начальник з портфелем.— Яка, кажете, у вас продукція?

— У мене? У мене ніяка не продукція. Свіжинка у мене. Поросяча.

— Тим більше дотримувати зобов'язаний. Про холеру чув? Ні? Чистота — запорука здоров'я! Прізвище?

— Моє?

— Прізвище, питаю вас!

— Теє... Полушкін.

— Пол-ушкін.— Громадянин у капелюсі витяг книжечку й акуратно записав у неї Єгорове прізвище, що дуже здивувало Єгора.— Знизимо оцінний бал, громадянине Полушкін. Знаєте, за що саме. Висновок робіть самі.

Заховав книжечку в кишеню, пішов не оглядаючись, а вслід йому Єгор очманіло кліпав очима. Потім до мішків ступнув, хотів уже підхопити їх, щоб усе було санітарно, та не встиг. Двоє з-за базару вийшли: один уже в літах, а другий середнього віку. Літній зітхав та цмокав:

— Ох, самоправство, ох, паразит!

— Що? — спитав Єгор.

— Знаєш, хто це був? — спитав чоловік середнього віку.— Головний по інспекції. Він штампи на м'ясо ставить.

— Штампи?

— Не поставить—хана товарові. І продавати не дозволять, і в холодильник не допустять. Протухне товарець.

— Що? — спитав Єгор.

— Суворість скрізь — жах! — зітхнув літній.— Суворість і перестраховка: епідемія, чув?

— Що?

— Давлять вашого брата...

Зажурились перехожі, зітхали, прицмокували: гігієна, санінспекція, епідемія, категорія, штампи, холодильник.

Один праворуч стояв, другий ліворуч розмістився, і Єгор, слухаючи їх, усе головою крутив. Аж шия заболіла.

— Та-ак, ускочив ти, чоловіче.

— Ось він минулого місяця,— літній у молодшого тицьнув,— на три сотні прогорів.

— Що?

— Прогорів. З привітом, значить, три сотенних. Як ті ластівочки.

— Що?

— Та-ак, було діло, було... У тебе що тут, телятинка?

— Поросятинка,— Єгор, роззявивши рота, дивився то на правого, то на лівого.— Що ж мені робити, дядьки, га? Порадьте.

— А що тут порадиш? Забирай свої мішки та чухрай додому. Здаси в рідному колгоспі по карбованцю за кілограм.

— По карбованцю?

— По карбованцю не візьмуть,— сказав молодший.— Навіщо їм по карбованцю? Від сили по сім гривеників.

— Сім гривеників? Не можна мені по сім гривеників, ніяк не можна. Нарахували на мене. Три сотенних нарахували.

— Та-ак, кепські справи,— зітхнув літній.— Кривдно, звичайно, та коли він твоє прізвище записав, то все.

— Допоміг би ти дядькові цьому, га? — попросив за Єго-ра молодший.— Бачиш, і нарахували на нього, і поросятинка тухне.

— Важко,— зажурився літній.— Ох, важке це діло. Немислиме!

— Ми розуміємо!—зашепотів, озираючись, Єгор.— Ми це, труднощі ваші, як то кажуть, урахуємо. Врахуємо вашу

— Це зайве,— суворо сказав літній.— Я до тебе всією, можна сказати, душею, а ти — гроші. Ображаєш.

— Ображаєш,— підтвердив молодший.

— Ну-у?

— Та що ви, що ви! — перелякався Єгор.— Це так я, так! Бовкнув я, громадяни.

— Бовкнув він,— сказав молодший.— Може, уважимо?

— Головне тут — як начальство об'їхати,— розмірковував літній.— Прізвище ж відоме: записане ж прізвище. Ось у чому складність. Може,

краще зразу все продати, га? Продати все огулом. Оптом, як то кажуть: півтора карбованця за кілограм.

— Півтора? — охнув Єгор.— Та що ви, громадяни милі! Та це ж справжній грабіж.

— Грабіж, кажеш? А те, що прізвище твоє на цугундер узяли, це як називається? Сам ти у всьому винен, розсівся тут антисанітарно, а потім репетуєш: грабіж! Та на що ти нам здався, питається? Ми ж допомогти тобі хотіли, по-товариському.

— Не хоч — як хоч,— сказав молодший.— Ходи брудний. І пішли обидва. Занудився Єгор, замучився, не витримав:

— Дядьки! Гей, дядьки! Зупинилися.

— Два карбованці з полтиничком...

— Іди ти!

1 самі пішли. Заметушився Єгор ще дужче:

— Дядьки! Громадяни милі, не кидайте! Знову зупинилися:

— Ну, чого тобі? Ми ж до тебе повагу виявляємо, ми тобі допомогу, можна сказати, з доброго дива пропонуємо, а ти — верть та круть, круть та верть.

— Несерйозний ти дядько. Так воно виходить.

— Та куди ж ви, громадяни-товариші? А я як же?

— А як хочеш.

До рогу попрямували, за базар. Заволав Єгор:

— Заждіть! Годі вже, чого там гадати та вигадувати. Давай за все про все дві сотенни^ та тридцяточку.

Адже знав, що хитрують чоловіки. Хитрують, брешуть, викручуються, і від усього цього росло в його душі якесь дуже стомлююче відкриття. Він раптом згадав і. Федора

Іпатовича, який вигадав на чужому горі собі колоду; і Якова Прокоповича, який турбується тільки про те, щоб його, його особисто, не торкнулося чиєсь нещастя; і туристів, і цих спритників, і ще багатьох інших, що такі ж самі дріб'язкові, жадібні й думають тільки про себе. Згадав він про все це і сказав:

— Давай за все про все...

— Ну, знаєш, це спершу прикинути треба. Тягни на ваги свою продукцію.

Прикинули.

Додому Єгор з двома сотнями повертався. Зате без м'яса і — з подарунками. Кому—ножичок, кому — хусточка: всіх обдарував, нікого не забув. І на горілку грошей вистачило. Від порога оголосив:

— Гостей клич, Харитино. Усіх клич: бригадирів, виконроба, Якова Прокоповича, рідню люб'язну. Клич усіх: Єгор Полушкін громаду частувати бажає.

— Ти що це вигадав-видумав, про що розмріявся-розні-жився?

Не дав Полушкін Харитині дух перевести. Сів на покутті під образами, чобіт не скинувши, долонею по столу хряснув:

— Усе! Хоч день, та безжурно!

— Таж нарахування три ста. А ти за всього кабанчика — два ста. А де ще один ста?

— Я голова — я придумаю.

— Ти голова, а я шия: на мені ж хомут сімейний... Вихопив Єгор з кишені гроші, махнув ними:

— Через оці папірці та щоб журитися? Красу життя ними виміряти? Сльози втирати? Та спалити їх привселюдно в пекучому полум'ї! Спалити й на попелі навприсядки танцювати! Щоб закоцюблі зігрілися, щоб сліпі прозріли! Щоб ні бідних, ні багатих, ні боргів, ні позичання! Щоб... Та я... я перший свої останні в купіль ту вогненну...

— Єгорушко-о!..

Впала Харитина в ноги: спалить же останні, він може.

Спалить, розважить душу, а потім або за грати тюремні, або на осику гірку.

— Не губи сім'ю, Єгорушко, діток не губи! Усе, як велиш, зроблю, всіх покличу, напарю-наж^рю і випити піднесу. Тільки віддай ти мені грошики ці від гріха. Віддай, Христом-богом благаю!

Обм'як раптом Єгор, наче повітря з нього випустили. Кинув на стіл двадцять базарних десяточок, сказав:

— Горілки щоб уволю. Щоб хоч залилися нею. Кивнула Харитина, мишкою в двері шмигнула. А Єгор

сів на лавку, дістав кисет і почав порадницю свою скручувати, цигарку-самопалку. Повільно скручував, старанно. І не тому, що махорку шкодував — нічого він тепер не шкодував! — а тому, що дуже вже йому хотілося подумати. Але думки ці його не слухалися, розбігалися по кутках, і він намагався зібрати їх одну до однієї, як крихти тютюну в клапоть газети.

Багато про що хотілося подумати. Хотілося зрозуміти, що ж таке сталося з ним, чому і — головне — за що. Хотілося розміркувати, як бути далі, де дістати ще сотню і де шукати завтрашній заробіток. Хотілося помріяти про торжество справедливості, про покарання всіх винних, злих і жадібних. Хотілося щастя й радості, спокою й тиші. І — поваги. Хоч трохи.

І ще дуже хотілося плакати. Але плакати Єгор не вмів і тому просто похмуро курив, утупившись у стіл. А коли відірвався від нього і глянув навколо, то раптом побачив, що біля дверей стоїть Колька.

— Синку...— І підвівся. І голову нахилив. А потім сказав тихо:— Кабанчика я прирізав, синку, от, значить.

— Я знаю.

Колька підійшов до столу і сів на материне місце — на табурет. А Єгор, як і досі, стояв, винувато схиливши голову.

— Ти сядь, тату.

Єгор слухняно опустився на лавку. Тицяв наосліп недокурком у герань на вікні: тільки махра тріщала. І очима бігав: навкруг Кольки.

Колька подивився на нього, по-дорослому подивився, пильно. А потім сказав:

— Ні в чому ти не винен, тату. Це я винен.

— Ти? Це з якого дива?

— Не зупинив тебе вчасно,— зітхнув Колька.— Ти ж у мене заводний товариш, так?

— Так, синку, правильно.

— От. А я не зупинив. Отже, я й винен. І ти у стіл не дивися. Ти на мене дивися, гаразд? Як раніше.

Сіпнулись у Єгора губи: не зрозумієш, усміхнутися хотів чи свиснути. Насилу дав собі раду:

— Чистоокий ти мій...

— Ну гаразд, досить! — сердито сказав Колька і відвернувся.

І правильно, що відвернувся, бо у Єгора в носі раптом засвербіло і самі собою дві сльози по неголених щоках проповзли. Він змахнув їх, усміхнувся і знову почав скручувати цигарку. І поки скручував її, поки припалював, обидва мовчали: і батько й син. А потім Колька повернувся, блиснув очима:

— Якого я чолов'ягу в Нонни Юріївни слухав, ну, тату! Голосище! Просто як у слона.

Надвечір Харитина поросячої утроби нажарила, напарила і на стіл виставила. Єгор у чистій сорочці на покутті сидів; ліворуч — подарунки,

праворуч — півлітра. Кожного подарунком зустрічав та гранчастою скляночкою (лафіт-ничками не розжилися):

— Будь здоров, гостю дорогий. Пий від горла, їж від пуза, подарункові радій.

Бригадирів і виконробів Харитина не зібрала (а може, й не хотіла), але Яків Прокопович приперся.

— Зла на тебе, Полушкін, не тримаю, тому й прийшов. Але закон поважаю сердечно. І тебе, значить, уважив і закон поважаю. Така у мене постановка питання.

— Сідай, Якове Прокоповичу, товаришу Сазанов. Покуштуй нашого частування.

— З нашим цілковитим задоволенням. Усе має бути дотримано, так? Усе, що належить. А що не належить, то фантазії. Бензином би їх полити та й спалити.

Федір Іпатович теж був присутній. Але в собі був увесь, похмурістю запнутий. І тому мовчав: їв та пив. Але Якову Прокоповичу відповів:

— Усім на чужій пожежі діло до душі знайдеться. Кому гасити, кому здріти, а кому руки гріти.

Підскочив Яків Прокопович:

— Як розуміти, Федоре Іпатовичу, цю примітку?

— Законників треба палити, а не фантазії. Зібрати б усіх законників та й спалити. На дуже повільному вогні.

Розпалилася б тут сварка, але Мар'їца не дала. Шарпнула чоловіка:

— Не сперечайся. Не встрявай. Наша хата скраю-скраєчку.

І Вовка з другого вуха підтакнув:

— Може, човен коли буде потрібен...

А Єгор і не чув із свого покуття. Подарунки роздавав, горілкою завідував. Сам пив, інших частував:

— Пийте, гості дорогі! Федоре Іпатовичу, свояче дорогий, милий дружок мій єдиний, чого нахмурився-насупився? Усміхнися, поглянь оксамитно, промов слово своє дорогоцінне.

— Слово? Це можна.— Підніс Федір Іпатович склянку.— З прибутком, господарю, тебе. І з догадкою: коли скрізь усі такі законники, без догадки не проживеш. Ось викрутився ти, виходить, молодець. Авжеж. Хвалю. Чиста душа у рай дивиться.

— У рай? — зажурилася Харитина.— Там, де рай, не наш край. Нам до раю ста карбованців не вистачає.

Здивувалася Мар'їца:

— Ти що це, Тіно, яких таких ста? Кабанчика, певно ж, не без вигоди...

Кріпилася Харитина. Цілий день кріпилася, а тут не витримала. Заголосила раптом, як за небіжчиком;

— Ой сестрице ти моя Мар'їцо, ой братику ти мій Федоре Іпатовичу, ой ви гості мої ласкаві...

— Та ти чого, чого, Тіно? Та стривай голосити.

— Та два ста карбованців — усе м'ясо.

— Двісті?...— Федір Іпатович навіть окраєць випустив.— Двісті карбованців? Це ж як так виходить? Це почому ж кілограм іде?

— А почому б не йшов, та весь вийшов,— сказав Єгор.— Пийте-їжте, гості...

— Ні, стривай! — суворо перебив Федір Іпатович.— Свіжа свининка — не баранинка. Та в цей час, та в місті. Та по чотири карбованці кілограм, ось як вона йде!

Оніміли за столом. А Яків Прокопович підтакнув:

— Щось про ціну цю жінка моя розповідала.

— Господи!—охнула Харитина.— Господи, люди добрі!

— Стривай! — Федір Іпатович долонею ляснув: забув через прикрість, що в гостях, не вдома.— Та виходить, що на дві сотні сам ти себе нагрів, Єгоре. Це ж при боргах, при нарахуванні, при родині та при бідності — дві сотні чужому дядькові? Бідоносцю ти чортів!..

Гахнув Єгор сучкуватим своїм кулаком по стільниці, аж склянки підскочили:

— Цить! Підраховуєте все, еге? Зиск підраховуєте, збитки віднімаєте? Так не сміти в моєму домі рахувати та підраховувати, ясно-зрозуміло всім? Я тут господар, особисто. А я одне рахувати вмію: кому хату поставити, кому покрівлю покрити, кому вікно прорубати — ось що я рахую. І синові своєму це ж саме в житті рахувати наказую. Три сотки

в мене землі, і ці три сотки за моїми законами живуть і моїми рахунками рахують. А закон у мене простий: не рахуй карбованці — рахуй пісеньки. Ясно-зрозуміло всім? Коли так, співай, Харитино, велю.

Мовчали усі, приголомшені. Дивилися на Єгора, роти роззявивши. Кольці це дуже кумедним здалося: він з-за столу в сіни вискочив, щоб висміятися там уволеньку.

— Заспівай, Тіно,— сказав Єгор.— Гарну пісню заспівай.

Схлипнула Харитина. Підперла щоку рукою, засмутилась, як годиться, і... знову повело її зовсім не в той бік:

Ох, тягри-тягри-тягри, Ох, тягри та витягри! Ох, хто б мене, молоденьку, Та із лиха витягнув...

9

А другого дня на заготконторі оголошення з'явилось. Як газета розміром. Друкованими літерами всім громадянам повідомлялося, що обласні заготівельники братимуть у населення лико липове. Вимочене й висушене, по півкарбованця за кілограм. П'ятдесят копійочок дзвінкими.

Єгор довго оголошення читав. Прикидав: півкарбованця за кілограм — це, виходить, карбованець за два. Вісім карбованців пуд: гроші. Великі суми можна заробити, коли щодня по п'ять пудів з лісу тягати.

А Федір Іпатович нічого не прикидав. Ніколи було: як тільки дізнався про це, так і запрягати побіг. Сів на казенний візок і в ліс подався разом з Вовкою. І з ножами нагостреними: йому ж про дозвіл на драння лика нема чого клопотатися. Та й у липняки крізь завали не дертися: перший, звісна річ, вершки п'є, не збиране молочко. Отакечки.

Ну, а Єгор тим часом сьорбав пісні щі й розмірковував, як господар:

— Вісім, виходить, карбованчиків пуд. Це по-старому — вісімдесят. Зарплату за день заробити можна, коли, значить, налягти як слід.

Харитина не сперечалася: з поросячих поминок принишкла вона. По хаті снувала, по селищу метушилась, по знайомих бігала. Клопоталася чимось, добивалася, про щось просила. Єгор був не в курсі: не вводили його в цей курс, а розпитувати не годилося. Годилося гордість чоловічу тримати непорушною.

А щодо лика обману не було. Брали, хто меткіший, дозвіл у лісника —це у Федора, значить, Іпатовича,— в суботу-неділю вдосвіта в ліс вирушали. Туди — вдосвіта, звідти — з в'язкою. Звичайно, з в'язкою на горбу та через буреломи багато карбованців не витягнеш, це зрозуміло. Та якщо у кого мотоцикл — по двадцять п'ять кілограмів хапали. Тиждень мочили, м'яли, сушили — і в контору. Будь ласка, зважуйте.

Ну, Федір Іпатович на дрібниці не розмінювався: у першу ж ніч воза з лісу викотив. Насилу кінь дотяг. І — от голова в дядька! — не в селище, не до хати-п'ятистіночки: навіщо зайві очі? У воду кобилу загнав, там її розпріг, а віз разом з ликом мокнути залишив: віз не мотоцикл, нічого йому не зробиться. І кобилі полегшення, і розмов ніяких, і вода продукцію прямо у возі до кондиції доводить. Доведе — впряжемо коня і все заразом на берег. Розтрясти та висушити — це і Мар'їца зробить. Тим більше, в лісовому його господарстві ще один віз був: тільки коня перепрягай та дери це лико, поки срібло бряжчить.

Три вози Федір Іпатович у такий спосіб з лісу доставив, поки свояк його розумом розкидав. Стомлювався, звичайно, робота поту вимагає. І Вовку змучив, і себе виснажив, і кобилу засмикав. Вовка прямо біля порога падав, і мати його, сонного, у ліжко тягла. А сам виключно настоєчкою тримався: на кропі настоєчка. Зміцнює. І тільки лафітничок вихилив (Мар'їца і графинчик зі столу прибрати не встигла), тільки, значить, прийняв на здоров'я: здрастуйте вам, Єгор Полушкін. Власною неголеною персоною.

— Приємного вам частування.

Крякнув Федір Іпатович — ні, не з лафітничка, з жалю.

— Сідай до столу, свояче дорогий, купче знаменитий. Це глузливо, але фгор на глузи й уваги не звернув, на

інше його увага спрямувалася. Кивнув, подякував, усміхнувся і до дверей обернувся — кепку повісити. А коли повісив і до столу ступнув, піджак обсмикуючи, то аж заморгав: немає графинчика. Ні графинчика, ні лафітничка: сама картопля на столі. Щоправда, з салом.

— Я ж у справі до тебе, Федоре Іпатовичу.

— Ти поїж спершу. Справа зачекає.

Поїли. Мар'їца чай подала. Випили. Потім закурили і до справи підійшли.

— Довідку мені, свояче, треба б. Відносно, значить, лика. Півкарбованця за кілограм.

— Півкарбованця? — здивувався Федір Іпатович.— Багата у нас держава: праворуч — півкарбованця, ліворуч — півкарбованця.

— Таж поки що дають.

Посопів Федір Іпатович. Зітхнув суворо.

— Безгосподарність,— сказав.— Ліс той заповідний, водоохоронним називається, а ми його оголюємо.

— Але ж...

— Обдереш ти, скажімо, липку, а вона засохне. Тобі прибуток, а державі що? Державі втрата.

— Вірно-правильно. Тільки ж як дерти. Якщо вміло...

— Не думаємо про державу,— знов зажурився господар.— Про Росію не думаємо зовсім. А треба б нам думати.

— Треба, Федоре Іпатовичу. Ох, треба! Зітхнули обидва, задумалися. В цигарки втупились.

— Лико вміло дерти треба, це ти, свояче, правильно сказав. Але й з перспективою. Щоб, значить, у прийдешнє. Про це думати треба.

— Це ми розуміємо, Федоре Іпатовичу.

— Ну гаразд, так тому й бути. По-свійському відпущу тобі такий папірець. Ураховуючи бідування.

Правильно Федір Іпатович ураховував: було бідування. Хоч і розплатився вже Єгор сповна за втоплений мотор, але на попередній роботі — на тихій та поважній пристані — не залишився. Сам пішов, за власним бажанням:

"Такий, значить, мій принцип, Якове Прокоповичу".

І знову бігав, куди пошлють, робив, що звелять, виконував, що накажуть. І старався, як міг. Навіть і не старався: стараються — це коли спеціально, коли себе силують, щоб тільки все нормально було.

А в Єгора і в думках не було що-небудь погане зробити, де-небудь схитрувати, на галай-балай зліпити, сяк-таком відбутися. Працював він усе життя не за страх, а за совість, а що не завжди усе добре виходило,

то не вина його була, а біда. Талант, значить, такий у нього був, який від роду дістався.

Та в суботу, тільки туман рватися почав, над землею спливаючи, взяв Єгор мотузків якомога більше, ножі нагострив, сокирку за пояс засунув і подався в заповідний той ліс. По лико, що цінувалося по півкарбованця за кілограм. І Кольку з собою взяв: зайвий пуд—зайві вісім карбованців. А втім, зайвого у нього нічого ще не було.

— Липа — дерево важливе,— говорив Єгор, ступаючи зарослою лісовою дорогою.— Вона за колишніх часів, синку, пів-Росії взувала, з ложечки годувала та солоденьким частувала.

— А що в неї солодке?

— А цвіт. Мед із цвіту цього особливий, золотий медок. Бджола липняки поважає, багатий взяток бере. Найкорисніше дерево.

— А береза?

— Береза — вона для краси.

— А ялина?

— Це для матеріалу. Ялина, сосна, кедр, модрина. Хату ставити або, скажімо, якусь корисну будівлю. Кожне дерево, синку, воно для користі: нероб природа не любить. Яке для людини росте, на її потребу, а яке для лісу, для звірини всякої або для гриба, скажімо. І тому, перш ніж сокирою махати, треба подивитися, кого образиш: лося чи зайця, гриб чи білку з їжачком. А їх образиш — себе покараєш: підуть вони з лісу того порубаного, і нічим ти їх назад не заманиш.

Гарно було їм іти цією глухою доріжкою, ступати босими ногами по росистій траві, слухати птахів і говорити про розумну природу, що все

передбачила і все зберегла на користь усьому живому. На той час уже й сонечко виринуло, шишки на ялинах визолотивши, і джмелі в траві заспівали. Колька на кожному повороті на компас дивився:

— На захід звернули, тату.

— Скоро дійдемо. Я чому, синку, на дальній липняк націлююсь? А тому, що ближній надто вже гарний. Надто в силі він стоїть, квітучий надто, і чіпати його не треба. Краще вглиб підемо: ніг нам не шкода. А липняк цей хай собі цвіте бджолам на радість та людям на користь.

— Тату, а джмелі до липи летять?

— Джмелі? Джмелі, синку, все більше низом намагаються: важкі занадто. Коло конюшини ходять, квітів усяких. У природі теж свої поверхи є. Скажімо, плиска, вона по землі шастає, а яструб у піднебессі літає. Кожному свій поверх відпущено, і тому ніякої тобі метушні, ніякої тобі штовханини. В кожного своє заняття і своя їдальня. Природа, вона нікого не кривдить, і всі для неї рівні.

— А ми, як природа, не можемо?

— Та це... як сказати. Повинні б, звісно, а не виходить.

— А чому не виходить?

— А тому, що поверхи переплутані. Скажімо, в лісі все зрозуміло: один народився їжаком, а другий — білкою. Один на землі хазяйнує, друга з гілки на гілку стрибає. А люди, вони ж однакові народжуються. Всі, як один, голенькі, всі кричать, усі мамчиної цицьки вимагають та пелюшки бруднять. І хто з них, скажімо, рябчик, а хто кібчик, невідомо. І тому всі про всяк випадок орлами бути бажають. А щоб орлом бути, самого бажання мало. В орла й око орлине й політ соколиний... Чуєш, синку, яким духом тягне? Липовим. От якраз за поворотом цим...

Якраз завернули вони за поворот, і замовк Єгор. Замовк, зупинився розгублений, очима кліпаючи. І Колька зупинився. І мовчали обидва, і в спекотній тиші ранку чути було, як солідно дзижчать ролохаті джмелі на своїх перших поверхах.

А голі липи важко скидали на землю в'янучий цвіт. Білі, наче жіноче тіло, стовбури тьмяно світилися в зелених сутінках, і земля під ними була мокра від соків, що справно гнали корені із земних глибин до вже приречених вершин.

— Згубили,— тихо сказав Єгор і скинув шапку.— За карбованці згубили, за полтинички.

А поки батько з сином, приголомшені, стояли перед згубленим липняком, Харитина в наміченій нею самою дистанції останнє коло закінчувала. До фінішу рвалася, до заповітної риски, за якою увижалося їй життя коли й не легке, то забезпечене.

Хоч яка горласта була, характеру їй було відпущено не так уже й багато: на чоловіка нагримати — це будь ласка, а кулаком по службовому столі стукнути — це даруйте. Боялася вона страхом незбагненним і столів цих, і людей за столами, і казенних паперів, і казенних стін, обвішаних плакатами аж до стелі. Входила боязко, тупцяла біля порога: й вимагати не наважувалась, і просити не вміла. І, потом від колін до мозочка вкриваючись, торочила:

— Мені б місце яке. Зарплата щоб. А то сім'я.

— Професією якою володієте?

— Яка у мене професія? Коло худоби ходила.

— Худоби у нас немає.

— Ну чоловіки ж є? їх доглядати можу. Помити, випрати.

— Ну, у вас же, Полушкіна, рідкісна професія! Паспорт із собою? — В документ дивилися, хмурилися.— Дочка у вас ясельна.

— Олька.

— А ясел у нас нема. Ясла — у віданні Петра Петровича. До нього йдіть: як вирішить.

Ішла до Петра Петровича, на друге коло. Від Петра Петровича—до Івана Івановича на третє. А звідти...

— Ну, ось що: як начальник скаже. Я в принципі не заперечую, але дітей багато, а ясла одні.

Це коло було останнє, фінішне: до риски підводило.

І за тією рискою — або тверда зарплата двічі на місяць, або кінець усім мріям. Кінця цього Харитина дуже боялася і тому зранку готувалася до побачення з останнім начальником з усією жіночою продуманістю. Сукню нову по коліна вкоротила, напрасувалася, зачіску зробила, як зуміла. І ще сумочку з собою прихопила, сестрин подарунок, Мар'їцин, на іменини. А Ольгу вчительці Нонні Юріїв-ии підкинула: хай тренується. Своїх пора заводити, чого там. Вигулялась.

Ні жива ні мертва Харитина двері заповітні торкнула: наче до царя Берендея йшла або до Кощія Безсмертного. А за дверима замість Кощія з Берендеєм — діва з косами розпущеними. І кігтики по машинці бігають.

— Мені до начальника. Полушкіна я.

— Ходімте.

Розчулилася Харитина: як увічливо. Не "зачекайте", не "заходьте", а "ходімте". І сама до кабінету провела.

Начальник — літній уже, в чорних окулярах — за столом сидів, як належить. Поперед себе дивився, але чи суворо, не зрозумієш: адже в окулярах — як у пічних заслінках.

— Товаришка Полушкіна,— сказала діва.— З питання працевлаштування.— І вийшла, хмарою солодкою на Ха-ритину війнувши.

А начальник сказав:

— Добридень, товаришко Полушкіна. Сідайте.

І руку поперек столу простяг. Не їй — вона скраю стояла,— а тончісінько поперек, і Харитині крок убік довелося ступити, щоб руку цю потиснути.

— Отже, ніякої спеціальності у вас немає?

— Я по господарству більше.

До того, що в кожному новому місці, в кожного нового начальника її про одне й те саме питали, Харитина швидко звикла. І повторювала тепер:

— По господарству більше. Ну, в колгоспі підсобляла, звісно. А так — діти ж. Двоє. Олька — меншенька, не залишиш. А тут кабанчика зарізати довелося...

Слухав начальник, голови не повертав, а куди дивився — невідомо, і як дивився — теж невідомо. І тому збивалася Харитина, плела словеса замість суті й до того доплелася, що й зупинитися не могла. І дітей, і мотор, і кабанчика, і непохитного Сазанова, і власного чоловіка-бідоносця — усіх в одну в'язку пов'язала. І сама в ній заплуталася.

— То що ж вам треба, товаришко Полушкіна? Ясла чи робота?

— Але ж без ясел не напрацюєш; дочку нема куди діти. Не вічно ж мені Нонну Юріївну турбувати.

Ох, знаття б, куди та як дивиться!

— Ну, а якщо ми дочку вашу в ясла помістимо, куди влаштуватися хочете? Спеціальність дістати чи так, різноробом?

— Як накажете. Стерегти щось чи в чистоті тримати.

— Ну, а бажання у вас є хоч яке-небудь? Є ж, напевно? Зітхнула Харитина.

— Одне у мене бажання: хліба шматок заробляти. Немає у мене більше на чоловіка мого надії, а діток же одягти-взути треба, вигодувати, навчати треба та на ноги поставити. Та Олька мені руки пов'язала: не залишати ж її щодень на Нонну Юріївну.

Усміхнувся начальник:

— Влаштуємо вашу Ольку. Де ж тут заява ваша? — І раптом руками по столу заплескав, голови не повертаючи. Намацав папірця.— Це?

Встала Харитина:

— Господи, та ти наче сліпий, милий чоловіче?

— Що вдієш, товаришко Полушкіна, відмовив мені зір. Ну, а хліб, як ви кажете, заробляти ж треба, еге ж?

— Наука, мабуть, оченьки твої з'їла?

— Не наука — війна. Попервах я ще бачив трошки, а потім усе гірше й гірше. І—до чорноти. То це ваша заява?

Засіпались у Харитини губи, заголосити їй хотілося, завити по-жіночому. Але стрималась. І руку начальникову направила, коли він резолюцію накладав, як 1 раніше вту" пивши свої чорні окуляри в протилежну стіну кабінету.

А прийшла додому — чоловіченько з синком, мов святі, сидять, не ворухнуться.

— А лико?

— Нема лика. Липа гола стоїть, наче дівчина. І цвіт з неї осипається.

Не закричала Харитина чомусь, хоч і чекав Єгор цього. Зітхнула тільки:

— Про мене сліпий начальник більше турбується, ніж рідний чоловік.

Образився Єгор жахливо. Схопився навіть:

— Краще б про ліс він турбувався! Краще б бачив він грабіж цей поголовний! Краще б ликодерів тих та за руку!..

Махнув рукою і пішов надвір. Покурити.

10

Думка обдурити долю на ликовій ниві була в Єгора останнім спалахом внутрішнього протесту. І чи то тому, що був цей спалах останній і в запасі більше не було протестів, чи й просто тому, що крах його надто вже був для нього наочний, Єгор поставив жирний хрест на всіх роботах разом. Перестав він вірити у власне везіння, у працю свою і в свої можливості, перестав битися і за себе й за сім'ю і — догоряв. Ходив на роботу справно, копав,, що веліли, заривав, що наказували, але робив уже все знехотя, напівсили, стараючись тепер, щоб і веліли менше-й наказували не йому. Тихо сидів собі десь далі від начальства, курив, мружився на сонце і ні про що вже не хотів думати. Уникав дум, шарахався від них. А вони лізли.

А вони лізли. Дрібні думи були, звивисті, чорні, мов п'явки. Ссали вони Єгора, і не встигав він змахнути одну, як. упивалася друга, відкидав другу, то присмоктувалася третя,

І Єгор тільки те й робив, що відбивався від них. І не було душі його спокою, а замість спокою — непомітно, поволі — росло щось невловимо сумне, те, що сам Єгор визначив

одним словом: навіщо? Багато було цих самих "н а в і* щ о?", і на жодне з них Єгор не знав відповіді. А відповідь потрібна була, відповіді цієї совість його вимагала, відповідь цю п'явки з нього висмоктували, і, щоб хоч трошки забутися, щоб хоч якось приглушити шерех цей у серці своєму, Єгор почав випивати. Нищечком, щоб дружина не лаялась, і потрошку, бо грошей не було. Але якщо раніше він кожну копійку намагався додому принести, мов шпак який, то тепер він і по карбованчику з дому витягував. Витягував і на трьох організовував.

І враз друзі з'явилися: Черепок та Філя.

Черепок лисий геть ув^сь був, як коліно, ніс мав — огі-рок-насінник, та два ока — як дві червоні смородини. І ще рот, з якого матюки лилися і в який — горілка. З плескотом вона туди лилася, наче не глотка у Черепка була, а лійка для заправки. Без пробки і без денця.

Філя так не вмів. Філя склянку навідліг відносив і палець відставляв:

— Не для п'янства п'ємо, а тільки щоб не відвикнути.

Філя над склянкою поговорити любив, і це завжди Черепка дратувало: він до заправки рвався. Але Філя цінував не результат, а процес і тому намагався пити останнім, щоб на п'яти не наступали. Виливав недопитки, пляшкою до тринадцятої краплі над склянкою тряс і розмірковував:

— Що в ній є, в даній рідині? В даній рідині — сім утопленицъ: горе і радість, старість і молодість, любов та згода і вісімнадцять літ. Усе це я згадую, як тебе випиваю.

А Єгор пив мовчки. Жадібно пив, давлячись: квапився, щоб п'явки повискакували. Не щоб згадати, значить, а щоб забути. У кого що болить, той від того й лікується.

Допомагало, але ненадовго. А оскільки продовжити хотілося — гроші були потрібні. Шабашити навчився: Черепок на це мастак був великий. То машину розвантажити підрядиться, то бабусі якій тин полагодить, то ще щось придумає. Меткий був, поки тверезий. А Єгор злився:

— На роботу б тебе поставити із завзяттям твоїм, не на шабашку.

— Робота не втече: обполощемось — доробимо. А як недоробимо, то й так...— і пояснив, як саме.

А Філя риску підбивав:

— Машини повинні працювати. А люди — розумово відпочивати.

Однак траплялося, що й сам Черепок не міг шабашки організувати. Тоді робили, що наказано, лаялися, сварилися, страждали, а п'явки так дошкуляли Єгорові, що кидав він лопату й біг додому, добре, що Харитина тепер посудницею в їдальні працювала і засікти його не могла. Тягнув Єгор з місця заповітний карбованець, а коли й два — і назад до друзів-товаришів.

— Що в ній є, в даній рідині?

Сльози там були: хоч яка заклопотана була Харитина домом, дітьми та роботою, а карбованці лічила. І зрозуміти не могла, куди зникали вони, і на Кольку накинулась під гарячу руку:

— Ах ти злодію, хулігане ти безсовісний!..

Та й ну скубти. За чуба, за вуха — за що попало. І сама реве, і Олька реве, і Колька ойкає. Єгорові змовчати б тут, та надто око в синочка розгублене було. Надто вже в душу дивилося те око.

— Я гроші ті взяв, Тіно.

Сказав і злякався. Просто до оніміння: що ж брехати далі? Що вигадувати?

— На-авіщо?

Слава богу, не відразу спитала, а наче за двома заходами. І Єгорові розміркувати час дала, і Кольку випустила. Витер Колька носа, але не втік. На батька дивився.

— Я теє... Чоловікові позичив знайомому. Потрібно йому дуже.

— Йому потрібно, а нам? Нам, господи, на що хліб-сіль купувати? Нам жити на що, бідоносцю ти чортів? Мовчиш? Ану сей мент надівай шапку, до нього мотай та й стребуй!

От влаштуй бабу на роботу, і враз вона в домі командувати почне. Це вже точно.

— Кому сказано, тому звелено!

Надів Єгор шапку, вийшов за ворота. Куди податися? Хіба до свояка, до Федора Іпатовича, в ноги бухнутися? Тоді, може, й дасть. Але ж почне гризти. Хіба що стерпіти? Ану як не дасть, а тоді Харитині ж і розповість? Ну, а ще куди податися? Ну, а більше нема куди податися.

Розмірковуючи так, Єгор зробив по селищу коло й назад додому прибув. Скинув шапку і бовкнув з порога:

— Утік він, мужик отой. Звільнився з нашого населення.

Набрала Харитина в груди повітря — груди аж випнулись, як у ті солодкі вісімнадцять літ, про які в пісні співається та які Філя в скляночці шукає, на денці. І понесла:

— Нелюде заморський закляття моє сирітське господи спаси й помилуй бідоносцю чортів...

Похнюпив Єгор голову, слухав, на сина поглядаючи. Але Колька не на нього дивився і не на матір — на компас. Дивився на компас і не чув нічого, бо завтра мусив компас цей безцінний віддати ні з того ні з сього.

А в усьому винна Оля була. Не сестричка Ольга, а Оля Кузіна, з віями й кіскою. Вовка її часто за цю кіску смикав, а вона сміялася. Спершу вдарить, наче серйозно, а потім зубки покаже. Дуже Кольці подобалось, як вона сміється, але про те, щоб за косу її помацати, про це він навіть помріяти не наважувався. Тільки дивився здалеку. І очі відводив, коли вона ненароком зиркала.

Тепер вони рідко зустрічалися: канікули. Та все ж таки зустрічалися — на річці. Щоправда, вона за кущами купалася з дівчатками, але сміх її звідти до Кольчиних вух долинав. І тоді Кольці дуже хотілося що-небудь зробити: річку перепливти, шуку за хвіст спіймати або врятувати кого-небудь (краще б Олю, звісно) від неминучої загибелі.

Але річка була широка, щука не попадалась і ніхто не топився... І тому він тільки пірнанням хвалився, та вона на пірнання його уваги не звертала.

А вчора вони з Вовкою на нове місце купатися пішли, і Оля Кузіна до них причепилася. На березі першою сукенку скинула — і у воду. Вовка на неї націлився, а Колька у штанині заплутався і на траву впав. Поки виплутався, вони вже у воді опинилися. Хотів він за ними кинутись, подивився і не поліз. Відійшов убік і сів на пісок. І так тоскно йому раптом стало, так нудно, що ні вода його не вабила, ні сонечко. Спохмурнів світ, наче восени. Вовка Олю цю Кузіну плавати вчив. І показував, і підтримував, і розповідав, і кричав:

— Дурепо ти безголова! Чому ти відразу всім дриґаєш? Давай потримаю вже. Так тому й бути.

І Олька його слухалась, наче й справді дурепа була. Знала ж, що Колька набагато краще за Вовку плаває і глибини не боїться, а ось, будь ласка. У Вовки вчилася та ще й хихикала.

Так Колька у воду й не поліз. Слухав сміхи ці та Вовчині суворості, придумував, що відповісти, коли Оля все ж таки опам'ятається й у воду його покличе. Але Оля не опам'яталася: бовталася, поки не змерзла, а потім вискочила, схопила сукню і в кущі побігла трусики викручувати. А Вовка до нього підскочив. Гепнувся на живіт, очі витріщивши:

— А я Ольку за цицьки хапав!

Скільки там у Кольчиному тілі крові було, невідомо, а тільки вся вона тепер в обличчя йому вдарила. Аж під грудьми защеміло від безкрів'я.

— У неї ж нема їх...

— Ну й що? А я там, де будуть!

Бога Колька молив, щоб сніг пішов, щоб гроза раптом ударила, щоб вітер-ураганище. І допомогло: нічого такого, правда, не сталося, але Оля у воду більше не полізла, як Вовка не наполягав.

— Ні й ні Мені мама не дозволяє.

Чи багато радості людині треба? "Ні" сказала, і Колька відразу все забув: і купання, і сміхи її, і Вовчині негарні слова. Брехав Вовка, ну звичайно ж, брехав, от і все! І Колька берегом уже не мовчки крокував, а розповідав про теплі країни. Про моря, на яких ніколи не був, і про слонів, яких ніколи не бачив. Він так розповідав, наче і був і бачив, і Олині оченята ще ширше розкривалися.

А Вовка дуже сердився і тому йшов позаду. І не слід у слід — ото ще, дуже треба! — а збоку, прямо по кущах. Навмисно ламав їх там і шумів теж навмисно.

— Вони знаєш які розумні, слони ті? Вони все-все розуміють, ага! Вони й на роботу за гудком, як люди, й на обід.

— Треба ж! — Це так Олина мама дивується, ну й Оля теж.— А їх їдять?

Зітхнув Колька: ох, не про те ти питаєш, що цікаво. Подумав:

— Дорого.

— От би мене хтось слоном почастував! Ну нічого б йому не пошкодувала за це, ну нічогісінько!

Ні, навіть за таку казкову плату Колька не став би губити для неї слона. Ні, не на те слони на світі живуть, щоб їх дівчиська їли. Навіть якщо й дуже гарні.

Це він подумав так. А сказав політично:

— У нас зовсім цього дістати неможливо. Ні за які гроші.

— Слона знайшов! — раптом загорланив Вовка.— Місцевого!

Із кущів виборсався і цуценя притяг. Худе цуценя було, занедбане, і вухо йому хтось обірвав. По морді чи вода текла, чи сльози, а язиком воно все намагалося Вовчину руку лизнути. Маленьким язиком. Невмілим.

— Гидота яка паршива! — Оля Кузіна навіть за Кольку заховалася.— Шолудивий він. Дохлятина.

— Утопимо,— сказав Вовка з задоволенням.— Може, він скажений.

— А як ти втопиш? — Оля із-за Кольки висунулась, а в очах її загорілося щось гостреньке.— У воду кинеш?

— Таж випливе, коли отак. Я каменя пошукаю.

Він щеня Кольці тицьнув, але Колька подався назад і руки сховав. І ще сказати щось намагався, але слова раптом зникли кудись. І поки Вовка з щеням у руках на березі каменя шукав, Колька весь час слова згадував. Дуже потрібні слова, гарячі дуже — тільки не було їх.

І каменів тут теж не було, хоч як Вовка старався. Колька вже зрадів нищечком, уже сказав здавлено: "Шкода...", як Вовка загорлав радісно:

— Не треба мені ніякої цеглини, не треба! Я у воду залізу, а його до дна притисну. Він ураз наковтається! — І до берега побіг.

А у Кольки знову горло перехопило, і знову слова провалилися кудись. І тоді він просто наздогнав Вовку і за труси схопив біля самої води.

— Пусти! — Вовка рвонувся, аж резинка його по заду ляснула.— Я знайшов, я й сказав "цур, мені", от! І що хочу тепер, те з ним і зроблю.

— Він знайшов, він і зацурався,— підтвердила Оля Кузіна.— І тепер що хоче, те з ним і зробить. І хай уже краще втопить: цікаво.

— Герасим і Муму! — заявив Вовка і знову у воду поліз.

— Віддай,— попросив Колька тихо.— Віддай мені його. Віддай. Я тобі що хочеш за нього дам. Ну, що сам захочеш.

— А що ж у тебе є? — зневажливо спитав Вовка, проте зупинився, не поліз углиб.— Нічого у вас тепер нема, крім боргів: татко так каже.

— Крім боргів! —засміялась Оля Кузіна (а сміх у неї — наче дзвіночок проковтнула).— Нічого у них немає, нічогісінько, навіть кабанчика!

— Віддай! — Колька раптом тремтіти почав, наче тільки-но з води виліз, напірнавшись.— Ну, хочеш... Хочеш, я компас тобі за нього віддам, га? Назовсім віддам, не топи тільки тваринку. Жалко.

— Жалко йому! — засміялась Оля Кузіна.— Жалко у бджілки!..

Але Вовка не засміявся, а глянув.

— Назовсім? — спитав: недовірливий був, весь у Федора Іпатовича.

— Чесне-залізне,— підтвердив Колька.— Щоб мені не купатися ніколи.

Мовчав Вовка. Розмірковував.

— Та навіщо йому компас твій? — спитала Оля Кузіна.— Дуже він йому потрібен, компас той! Та й коштує він, мабуть, якихось вісімдесят п'ять копійок. А цуценя знаєш скільки? Ого! І не купиш, ось скільки.

— Я не за цуценя,— пояснив Колька, а на серці так паскудно стало, що хоч заплач. І компас шкода, й щеня шкода, і себе чомусь теж шкода, і ще чогось шкода, а ось чого, ніяк Колька зрозуміти не міг. І додав:—Я за те тільки компас дам, щоб не топив ти його ніколи.

— Це звичайно,— солідно сказав Вовка.— Компас за цуценя мало.

І щеня на руці погойдав, наче прикидаючи.

— Я не назовсім,— зітхнув Колька.—Хай у тебе живе, якщо хочеш. Я за те тільки, щоб ти не топив.

— Ну, за це...— Вовка нахмурився, як батько, зітхнув.— За це можна. Як гадаєш, Олько?

— За це можна,— сказала.

І навіть слів у неї своїх не було—ось що особливо гірко. Його слова повторювала, як той папуга балакучий, про якого Колька читав у книжці "Робінзон Крузо".

— Гаразд, тільки хай поки що у мене живе,— поважно сказав Вовка. — А компас завтра принесеш. Олька свідок.

— Свідок я,— сказала Олька.

Так і вирішили. Вовка щеня додому відніс, Олька до мами побігла, а Колька з компасом пішов прощатися. Дивився, як стрілка крутиться, як тремтить вона, куди показує.

На північ вона показувала.

Без кола та без двора — бурлака людина. Таких і Федір Іпатович не поважав, і Яків Прокопович побоювався. Коли вже й двора немає, то що є, питається? Самі фантазії.

А у Нонни Юріївни і фантазій ніяких не було. Нічого в неї не було, крім книжок, пластинок та дівочої туги. І тому всім вона трошечки заздрила, навіть Харитині Полуш-кіній: у тієї Колька за столом щі наминав та Олька молочко попивала. З такою додачею і чоловіка-бідоносця стерпіти можна було, якби був він, чоловік той.

Нікому в заздрості цій—дзвінкій, як перший сніжок,— нікому Нонна Юріївна не признавалася. Навіть собі самій, бо заздрість ця в ній жила незалежно від неї. Сама собою жила, сама соками наливалася, в жар кидала й уночі мучила. І якби хто-небудь Нонні Юріївні про все це в очі сказав, вона б, мабуть, з ходу дала дуба. Грець ухопив би її від такого відкриття. Ну, а господиня її, у якої вона кімнату наймала — гостроносенька, гострооченька та гострову-шенька,— то та господиня

все це, звичайно, знала і про все це, звичайно, по всіх кутках давним-давно язиком плескала:

— Подушку гризе, подруженьки, сама в щілинку бачила, ось тобі хрест. Кров у ній грає.

А подруженьки головами згідливо хитали:

— Пора б уже: перестоїться дівка. Ми перших своїх коли родили? Ой-ой, за жіночими строками їй уже б третього в колисці гойдати.

Ось через такі розмови та перешіптування Нонні Юріївні і життя пішло не в життя, а у виття. Ніколи вона для себе нічого добиватися не наважувалась і не намагалась, а тут раптом понесло її по всіх начальниках. І звідки терпіння взялося та наполегливість: не здавалася. Всі інстанції пройшла, які належало, і добилася.

— Виділимо вам окрему кімнату. Тільки, на жаль, а аварійному фонді.

— В якому завгодно!

Душа, що перемерзла, про дах не думає: їй стіни потрібні, їй від очей-крижин сховатися треба, і, якщо при цьому згори капає, хай собі капає. Головне — стіни є. Є де виплакатись!

Виплакалась Нонна Юріївна з незмірним задоволенням і великим полегшенням, навіть усміхатися почала. А як слізки висохли, то й згори полило: дощ почався і без усяких перешкод кімнати її власної досяг. Усі тази й усі каструлі виповнив і породив у майже безтурботній голові Нонни Юріївни думки цілком практичного напрямку.

Проте напрямок цей, як з'ясувалося, у глухий кут вів:

— На ремонт усі ліміти вичерпано.

— Але у мене протікає стеля. Просто як душ, знаєте. Усміхнулися поблажливо:

— То не стеля протікає, то покрівля. Стеля текти не може, вона для іншого пристосована. А покрівля, вона, звісно, може. Все правильно, в наступному році ставимо вас на чергу.

— Та послухайте, будь ласка, там же абсолютно неможливо жити. Там із стелі струмком тече вода і...

— А ми вас відносно аварійного стану попереджали, у нас і документик є щодо цього. Тож самі ви у всьому винні.

Ось так і перестала людина усміхатись: не до усмішок тут, коли в кімнаті — власній, вистражданій, вибіганій і ви-плаканій! — у кімнаті цій опеньки ростуть. Хоч соли їх і вантаж бочками у прекрасне місто Ленінград. Мамі.

Але пощастило. Щоправда, в глибині душі Нонна Юріївна вважала себе щасливою і тому навіть не здивувалася везінню. Просто зустрівся їй біля цього позбавленого лімітів глухого кута якийсь дуже привітний громадянин. Лисий і великодушний, як стародавній римлянин.

— Ото дивина, що тече. Вкриємо!

І вкрив. Так укрив, що хоч святих винось. Але й до цього способу спілкування Нонна Юріївна якось уже призвичаїлась. І навіть навчилася не червоніти.

— У мене бригада —ох, працює за двох, жере за трьох, а п'є, скільки дадуть. Отож готуй пляшку для укладення трудової угоди.

По спіралі від стародавнього римлянина сморід розходився — комарі мертві падали. Воно, звичайно, правильно: людство по спіралі розвивається, але ця, конкретна, така пахуча була, що Нонна Юріївна про всяк випадок перепитала:

— Яку пляшку, кажете?

— Натуральну-мінеральну, розкудряв її в ковдобину і розпудри в порошок!..

Поки Нонна Юріївна по натуральну бігала, громадянин стародавній римлянин навшпиньки до пустиря дременув:

— Є шабашка, хлопці, розкудрявити вашу, розпудрити. Дурепу якусь бог подав: хата у неї тече. Так ми її півлітрами вкриємо, рідну. По-фронтовому, в три накати. Щоб і не капала, зараза, на хорошу людину!..

День цей у розумінні просвітління душ зранку не вдався, і дядьки були люті. Поки Черепок про шабашки клопотався, землю на пустирі для якогось туманного призначення перелопачували й сварилися.

— Ти стінку вигладжуй. Вигладжуй, кажуть тобі!

— А чого її вигладжувати? Не баба.

— А того, що осиплеться, ось чого!

— Ну й чорт з нею, з обсипаною. Ти б, Єгоре, замість вказівок відносно вигладжування даної канави додому збігав би та дружину законну погладив би на кілька карбованчиків. І природа нам за це усміхнулася б.

Промовчав Єгор. Похмуро стінку свою вирівнював, землю з дна вигрібав. Та хоч і вирівнював за звичкою і вигрібав акуратно, а тієї легкості, запою того робочого, що керував ним колись поза перекурами та перепатяками, захвату того несамовитого перед ділом рук своїх він уже не відчував. Давно не відчував і робив якраз стільки, щоб наряд закрили, навіть якщо і з лайкою.

А мовчав він тому, що після того випадку з брехнею про невідомого чоловіка, який вибув з місцевого населення з нібито позиченими йому карбованцями, після Харитининих сліз та Кольчиних очей зарікся він копієчку з дому брати. Сам собі слово таке дав і навіть перехрестився потай, хоч у бога не вірив. І поки що тримався. Тримався за слово своє та за потай покладений на себе хрест, як за останній рятувальний круг.

Ну, а тут Черепок прибіг і звісткою радісною приголомшив. Відносно покрівлі, що над дурною дівкою так своєчасно протекла.

— Шабаш, мужики!

Враз пошабашили. Зраділи, лопати в канаву покидали й до річки метнулися: умитись. А вмившись, подались укладати трудову угоду, наперед відчуваючи в животах хвилюючу порожнечу.

Здалеку ще Єгор п'ятистіночку цю впізнав: половина шифером укрита, половина травою заросла і їх, виходить, тепер стосувалася. Зруб оком окинув: гнилизна ще не попсувала зруба, і при вмілій сокирі та доброму погляді обновити хатину цю труднощів особливих не становило. Дах перекрити та підлогу перестелити, та й край.

Це він думав так, теслярським оком до роботи приміряючись. Думав, та мовчав, бо це не просто робота була, а ш а б а ш к а, і говорити про справжній розмір праці не випадало. Тут належало роздувати будь-який господарський недогляд до масштабів лиха, лякати належало і стригти з переляку цього дику шабашську грошву. Не обчислюваний ні

державою, ні бухгалтерією, ні фінінспекцією, ні навіть дружинами чоловічий прихований прибуток.

А ще він подумав, що треба б ґанок полагодити й одвірки замінити. І навіс над ґанком треба б зробити по-людському і... І тут двері кособокі відчинились, і Черепок сказав радісно:

— Бригада-ох! Здрастуй, господине, кажи незручності, розкудрявити їх...

— Здрастуйте,— дуже привітно сказала господиня.— Заходьте, будь ласка.

Усі й зашли, а Єгор на ґанку застряв. У цілковитому онімінні: Нонна Юріївна. Це до неї тоді Колька прибіг — до неї, не до рідної матері. Пластинки слухав: голос, каже, як у слона...

Затупцював Єгор — і до хати не зайшов, і тікати не зважувався. І соромно йому було, що в такій компанії в хату її увалюється та з таким ділом, і думалося десь, що добре хоч на теслярській роботі він знається.

— Єгоре Савелійовичу, чого ж ви не заходите? Упізнала, виходить. Зітхнув Єгор, зірвав з голови кепку

й ступив у прогнилі сіни.

Натуральну тріскали. Під якогось малька в томаті, що нині поважно називався частиком. Філя палець відставляв:

— Скільки їх, земних незручностей або, сказати б, невдоволень, хто злічити може? Ми можемо, робочі люди. Позаяк усяка незручність і невдоволення життя через наші руки проходить. Ну, а що руки помацали, того й голова не забуде. Так, чи що, молода господинечко?

Хе-хе. Отож випиймо, громадяни-друзі-товариші, за наші робочі руки. За поїльників наших і частково годувальників.

Черепок мовчки пив. Перекидав склянку в самісіньку горлянку, крякав оглушливо й рукавом утирався. Задоволений був. Дуже він був задоволений: рідкісна шабашка трапилася— дурна, як ступа, видно.

А Єгор пити не став.

— Дякую вам за частування.— 1 кухоль відсунув.

— Чого ж ви так категорично відмовляєтесь, Єгоре Савелійовичу?

— Рано,— сказав.

І Філі — той уже вдруге мізинець відставляти примірявся,— Філі просто в очі подивився. І додав:

— За руки робочі випити — це ми можемо. Це ми поважаємо. Тільки де вони, руки ці? Може, мої це руки? Ні, не мої. Твої, може, чи Черепкові? Ні, не ваші. Шабашники ми, а не робітники. Шабашники. І тут зовсім не радіти треба, а сльозою гіркою вмиватися. Сльозою умиватися від сорому й ганьби.

Нонна Юріївна так дивилася, що очі в неї стали якраз як окуляри завбільшки. Філя лоба хмурив, розмірковуючи. А Черепок...

Ну, Черепок, він Черепок і є: другу скляночку в прірву свою вилив і рукавчиком закусив.

— Осуджуєш, виходить? — спитав нарешті Філя і засміявся, але не від веселощів, а від незгоди.— Ось, товаришко учителько, ось, товаришко представнице передової нашої інтелігенції, яка, значить, у

нас здорова самокритика. І діє вона отруйно. До першої скляночки. А після даної скляночки самокритику ми забуваємо, і починається у нас одна суцільна критика. Що скажеш, колишня робоча людино Єгоре Полушкін?

Злякалася раптом Нонна Юріївна. Чого злякалася, не зрозумів Єгор, а тільки побачив: злякалася. І усміхнулася квапливо, і очицями закліпала, і запоралася, себе навіть трошки принижуючи:

— Закушуйте, товариші, закушуйте. Наливайте, будь ласка, наливайте. Єгоре Савелійовичу, дуже я вас прошу, випийте чарочку, будь ласка.

Подивився на неї Єгор. І стільки туги в очах його було, стільки болю й гіркоти, що у Нонни Юріївни аж у горлі щось булькнуло. Як у Черепка після скляночок.

— Випити мені дуже навіть хочеться, Нонно Юріївно, вчительо дорога. І п'ю я тепер, коли нагода випаде. І якби раптом тисячу карбованців знайшов — усі б, мабуть, разом і пропив. Поки не вмер би, все б пив та пив і інших би частував. Пийте, казав би, гості дорогі, поки совість ваша у вині не захлинеться.

— Ну то знайди,— сказав раптом Черепок.— Знайди її, ту тисячу.

Глянув Єгор на Нонну Юріївну, погляд її переляканий вловив, руки тремтячі і все зрозумів. Зрозумів і, взявши кухлик відсунутий, сказав:

— Дозвольте за здоров'я ваше, Нонно Юріївно. І за щастя теж, звісно.

І випив. І мальком цим, що через безглуздість у томаті плавав замість заводі якоїсь, закусив. І кухоль поставив, як крапку.

Потім п'ятистіночку оглядали. Об'єкт, так би мовити^ прикладання сил, джерело майбутніх прибутків.

Тут ролі були розподілені наперед. Черепкові належало лякати, Філі — забивати баки, а Єгорові — робити діло. Прикидати, у що це все може обійтися, і помножити на два. І вже після цього множення Черепок риску підбивав. У скільки, значить, обійдеться господареві зазначена робота.

Так і тут передбачалося: Філя вже промову готував як-найтуманнішу, Черепок уже наперед хмурнів, за столом ще.

— Ну, господинечко, дякуємо за частування. Викладай тепер свої незручності життя.

Ходили, судили та рядили, лякали — Єгор мовчав. Усе начебто за планом ішло, усе як треба, а вже про що думав Єгор, незручності ці оглядаючи, про те ніхто не здогадувався. Ні Черепок, ні Філя, ні Нонна Юріївна.

А думав він, у що все це дівчиноньці стане. І про те ще думав, що господарства у неї — одна розкладачка, на якій колись син його ображений ночував. І тому, коли склав він усе, що роботи вимагало, коли матеріал необхідний додав, то не помножив на два, а поділив:

— Півста карбованців.

— Що? — Черепок навіть розкудрявитись забув од подиву.

— Впився, вид?ю,— сказав Філя і про всяк випадок захихотів: — Неможливе сказав число.

— П'ятдесят карбованців з усім матеріалом і з усією нашою роботою, — суворо повторив Єгор.— Менше не вкладемося, перепрошуємо, звісно...

— Та що ви, Єгоре Савелійовичу...

— Ах, розкудряв твою...

— Цить!*—гримнув Єгор.— Не смій тут вирази говорити, в домі цьому.

— А на чорта мені за півсотні та ще разом з матеріалом?

— І мені,— сказав Філя.— Відмовляємося через безглуздість.

— Та як же, товариші милі! — перелякалася Нонна Юріївна.— Що ж тоді...

— Тоді тридцяткою все обійдеться,— похмуро сказав Єгор.— І ще я вам, Нонно Юріївно, полиці зроблю. Щоб книжки долі не лежали.

І пішов, щоб матюка черепківського не чути. Так і пішов, не оглядаючись. На пустир той повернувся і знову взявся до лопати. Канаву вигладжувати.

Били його на тому пустирі. Спочатку в канаві, а потім нагору витягли і там теж били.

А Єгор особливо й не відбивався: треба ж дядькам лють свою та образу на комусь зігнати. Хіба він, Єгор Полушкін, колишній тесля — золоті руки, кращий за інших, чи що?

12

Федір Іпатович з усіма боргами розплатився, усе в ажур привів, усі довідочки роздобув, які тільки були потрібні. Папку з шворками в

культтоварах купив, склав туди папірці і в область подався. Новому лісничому звітувати.

В копійку хата та влетіла. В добру копійку. І хоч копійку цю він не у власних дітей з рота витяг, кривдно було Федорові Іпатовичу. Ох, як кривдно! До суворості.

Ось чому за всю дорогу Федір Іпатович і рота не розтулив. Думи свої свинцеві кантував з боку на бік і придумував різні образливі слова. Не лайливі — їх до нього тьму-тьмущу напридумували — а саме образливі. Зверху щоб наче звичайні — а всередині щоб отрута. Щоб мучився

потім лісничий цей, бодай на нього болячка, два тижні підряд, а притягти б не міг. Ніяк.

Важка це була проблема. І Федір Іпатович на сусідів-иопутників не витрачався. Не відволікався пустими балачками.

Думав він про зустріч з новим лісничим Юрієм Петровичем Чуваловим. Думав і боявся цієї зустрічі, бо нічого не знав про нього, про нового лісничого.

Ї Життя Юрія Петровича склалося хоч і самостійно, але не дуже щасливо. Батько пережив перемогу рівнісінько на один рік і в сорок шостому вирядився туди, де мовчазні батальйони чекали свого командира. А невдовзі померла й мати, вимучена ленінградською блокадою та тисячоденним чеканням фронтових листів. Умерла тихо, як і жила. Умерла, годуючи його перед сном, а він і не знав, що її вже немає, і жваво ссав холодну грудь.

Про це йому розповіла сусідка через багато років. А тоді... Тоді вона просто перенесла його з вимерлої кімнати до своєї, хоч і порожньої, хоч і вдовиної, але живої, і цілих шістнадцять років він вважав матір'ю тільки її. А коли він, заздалегідь приготувавши довідки, зібрався урочисто

прибути в міліцію по найперший у своєму житті паспорт і попросив у неї метрику, вона чомусь надовго раптом замовкла, старанно обтираючи худими, шорсткими пальцями тонкі, безкровні губи.

— Ти чого, мамо?

— Синку...— Вона зітхнула, дістала з рипливої шафки старого зошита з пожовклими солдатськими трикутниками, похоронними, рахунками на електрику й метриками впереміж, знайшла потрібний папірець, але не віддала.— Сядь, синку. Сядь.

Він слухняно сів, не розуміючи, що відбувається з нею, але відчуваючи, що щось відбувається. І знову спитав, усміхнувшись ласкаво й невпевнено: Ти чого, мамо?

А вона продовжувала мовчати й дивитися на нього без усмішки. А потім сказала:

— Ти, Юро, мені синочком завжди був і завжди будеш, поки жива я. Поки жива, Юро. Тільки у свідоцтві цьому, в метриці, значить, там інші записані. І мама інша, й татко. І ти паспорт, синку, на їхнє прізвище одержуй, гаразд? Воно дуже навіть хороше прізвище, і люди вони були дуже навіть хороші. Дуже навіть. І не Семенов ги тепер будеш, а Чувалов. Юра Чувалов, синочку мій...

Так Юра в шістнадцять років і став Чуваловим, але цю малограмотну, тиху солдатку, як і досі, і називав і вважав мамою. Спочатку звично і трохи недбало, потім з великою пошаною і великою любов'ю. Після інституту він багато їздив, працював у Киргизії і на Алтаї, в Сибіру й Заволжі, але де б не був і ким би не працював, щонеділі писав листа:

Здрастуй, моя мамочко!

Писав дуже неквапливо, дуже старанно і дуже великими літерами. Щоб сама прочитала.

І вона зразу ж відповідала йому, акуратно повідомляючи про своє здоров'я (в листах до нього вона ніколи нічим не хворіла, жодного разу) і про весь небагатий запас новин. І тільки останнім часом дедалі частіше почала обережно, щоб — не дай боже! — не образити й не засмутити його, натякати на безрадісне життя і самотню свою старість:

У Марфи Григорівни вже онучат двоє, і життя у неї тепер дзвінке...

Але Юрій Петрович усе відбувався жартами. Поки що чомусь відбувався жартами і розмову переводив більше на здоров'я. Бережи, мовляв, себе, мамочко, а там побачимо, у кого воно дзвінкішим складеться, це саме життя. Поживемо, як кажуть, побачимо, ось які справи. Цілую міцно.

Федір Іпатович нічого про це, звісно, не знав. Сидів навпроти, дивився на пронозу цього столичного з-під брів, як з двох дотів, і чекав. Чекав, що скаже, папку з папірцями перегорнувши.

І ще скоса — ледь-ледь — навколо поглядав: як живе. Оскільки новий лісничий приймав його цього разу не в службовому кабінеті, а в готельному номері. І Федір Іпатович весь час думав, навіщо ця домашність. Може, чекає чогось від нього, від Федора Іпатовича, га? Віч-на-віч.

Ой, не можна було тут помилитися, ой, не можна! І тому Федір Іпатович особливо напружено першого запитання чекав. Як прозвучить воно, якою музикою? Чи то у барабан ударить, чи то скрипочкою по серці розіллється — усе в першому запитанні містилося. І Федір Іпатович аж підібрався весь, аж м'язи у нього звело від цього чекання. І вуха самі собою виросли.

— Ну, а де ж усе-таки дозвіл на порубку будівельного лісу в охоронній зоні?

Он яка музика пішла. З міліцейського, значить, свистка. Зрозуміло. Федір Іпатович, тугу сховавши, перегнувся через стіл, затримав дихання для ввічливості — наче окропом його облило, їй-богу, окропом! —і пальцем потицяв:

— А ось.

— Це довідка про сплату. Довідка. А я кажу про дозвіл на порубку.

— Таж попередній лісничий виїхав уже.

— Але ж дозвіл ви не вчора брати повинні були, а рік тому, коли будувалися. Чи не так?

Засопів Федір Іпатович, занудьгував. Замордувався.

— Ми з ним, з лісничим тим, душа в душу жили. По-простому, як кажуть. Можна — виходить, можна, а не можна — то вже й не можна. І без папірців.

— Зручно.

— Ну, чому ж ви мені не вірите, Юрію Петровичу? Я ж усі папірці, як ви звеліли...

— Гаразд, перевіримо ваші папірці. Можете повертатися на дільницю.

— А папочка моя?

— А папочка ваша у мене залишиться, товаришу Бур'я-нов. На все добре.

— Тобто як у вас?

— Не турбуйтесь, не загубляться ваші довідки. Щасливої дороги.

З тим Федір Іпатович і відбув, із щасливою, значить, дорогою. І, повертаючись додому, всю дорогу теж мовчав як риба, але не тому вже, що образливі слова придумував, а від страху. То потів він од страху цього, то тремтіти починав і, вже тільки до селища під'їжджаючи, всі свої сили мобілізував і з величезним трудом привів себе у відповідність. У вигляд солідний і замислений.

А під усім цим замислено-солідним виглядом одна думка в припадку билася: куди лісничий папочку його з усіма до-відочками понесе? А що як у міліцію, га? Згорить же тоді він, Федір Іпатович, згорить. Синім полум'ям згорить на очах у друзів-приятелів, а ті й пальцем не ворухнуть, щоб його з полум'я цього витягти. Напевно знав, що не ворухнуть. По собі знав.

Але мучився Федір Іпатович даремно, бо новий лісничий папку цю нікуди не збирався передавати. Просто неприємний йому був цей похмурий страх, ця розплата заднім числом і ця людина теж. І ніяк він не міг відмовити собі в утісі залишити Федора Іпатовича зі страхом на самоті. Поки що без висновків.

Тільки один висновок для себе зробив: подивитися на все власними очима. Час уже було глянути і на цей куточок своїх володінь, але наскочити туди він вирішив несподівано й тому нічого Федорові Іпатовичу не сказав. Відклав цю папку, дуже великими літерами написав матері позачергового— коли назад повернешся, невідомо — листа й почав лаштуватися в дорогу. А коли відкрив чемодан, у який — так уже сталося — майже не заглядав з моменту від'їзду з Ленінграда, то на

самому дні виявив раптом маленьку посилочку. І з соромом згадав, що посилочку цю передали йому в Ленінграді через треті руки з проханням при нагоді вручити її вчительці в далекому селищі. В тому самому, куди тільки-тільки зібрався поїхати.

Повертів Юрій Петрович цю посилочку, подумав, що розтелепа він і егоїст при цьому, і поклав її в рюкзак. Цього разу на самий верх, щоб уручити після прибуття, ще до того, як вирушить на Чорне озеро. А потім пішов до читального залу й довго гортав там старі книжки.

А Нонні Юріївні тієї ночі ніякі сни так і не наснились. От воно як у житті буває. Без знамень і чудес.

13

Тепер у Єгора знову пішла швидка смуга. Все на бігу робив, що звелено було, як за часів Якова Прокоповича. А закінчивши цю квапливу, без перекурів і перерв обов'язкову працю, вмивався, розчісувався, сорочку обсмикував і йшов до аварійної п'ятистіночки Нонни Юріївни. Швидко йшов, а начебто й не дріботів, поспішав, а себе не принижував. Майстром ішов. Особливою ходою: її ні з чим не переплутаєш.

Щоправда, майстровитість ця до нього недавно повернулась. А попервах, синців ще не розгубивши, що Філя з Черепком йому понаставляли, засумував Єгор, замучився. Ніч цілу не спав — не від болю, ні, з болем він давно домовився на одному тапчані спати — ніч не спав, зітхав та перевертався, зміркувавши, що обманув він несміливу Нонну Юрі-ївну. Не вкладалося там у тридцяточку, як не метикував Єгор, як не прикидав. Не взяв він того до уваги, що не було у Нонни Юріївни в дворі ні дошки, ні колоди і весь ліс, виходить, треба було добувати на стороні. І пахло тут зовсім не тридцяточкою.

Проте Нонну Юріївну безсонням своїм він турбувати не став: його промах — його й турбота. Побігав, подивився, пометушився, із сторожем лісоскладу про ревматизм побалакав, покурив з ним...

От якби для себе він ліс добував цей, то на тому б ревматизмі все її закінчилось би. Не змогло б Єгорове горло ніяких інших слів вимовити, просто фізично не змогло б; здушило б його, і кінець усякій розмові. Швидше він хату свою власною шкірою покрив би, щоб не текла, клята, ніж про ліс натякнув би, швидше стовпом у кутку перекошеному завмер би. Але в аварійній квартирі Нонни Юріївни замість стовпа завмерти було неможливо, і тому Єгор, язиком костеніючи, бовкнув на тому перекурі:

— Шалівок би розжитися. Га?

"Га" це таке злякане було, що аж пригнулося, з Єгоро-вої глотки вискочивши. Але сторож нічого такого не помітив, оскільки міркував прямо:

— Скільки?

Ніколи в житті Єгор так швидко не метикував. Багато сказати—злякається і не дасть. Мало сказати—себе покарати. То як же тут говорити без досвіду?

— Дюжину...— Глянув, як бровою дядько ворухне, і додав швиденько: — І ще п'ять штук.

— Сімнадцять, виходить,— сказав сторож.— Округляємо до двадцяти й ділимо навпіл. Виходить дві півлітри.

Здійснивши цю математичну операцію, він заморився і сів на колоду. А Єгор поки що прикидав:

— Ага. Ясно-зрозуміло нам. У якому, значить, вигляді?

— Одну — натурально, другу — грішми. Про запас.

— Ага! — сказав Єгор.— А як шалівки винесу?

— Лічи від рогу четвертий стовп. Налічив? Від нього назад до рогу — третя дошка. Висить на одному цвяхові. Ні, не репетируй: начальство ходить. Уночі. Машину залиш за два квартали.

— Ага! — сказав Єгор: згадка про машину чомусь уселила в нього впевненість, що з ним домовляються серйозно.— За три залишу.

— Тоді гони півлітру. І грошову допомогу на другу.

— Зара,— сказав Єгор.— Ясно-зрозуміло нам. Зара збігаємо.

І вибіг зі складу дуже радісний. А коли пробіг кварталь-чик, коли задихався, тоді й радіти перестав. І навіть зупинився.

У кишенях його який уже рік ачей з либонем тільки й водились. І ще махорка. А більше нічого: усі свої гроші він завжди в кулаці носив. Або получку — додому, або пай у троїстій згоді — з дому. А тут цілих вісім карбованців потрібно було. Вісім карбованчиків, як за пуд лика.

Засмутився Єгор дуже. З Нонни Юріївни стребувати — в тридцяточку не вкладемося. У знайомих позичити — та не дасть же ніхто. На землі знайти — та не трапляться.

Зітхнув Єгор, раз-удруге зажурився і раптом рішуче закрокував прямо до власної хати.

Те все в суботу відбувалось, і Харитина тому шурувала по господарству. В хаті пара — світу не видно: прання, звісна річ. І сама над ночвами — спітніла, червона, розпатлана— і співає. Мугикає собі щось, але не "тягри" свої, і тому Єгор прямо з порога й бовкнув:

— Давай вісім карбованців, Тіно. Шалівки приготував я для Нонни Юріївни.

Знав, що буде зараз, дуже точно знав. Миттю очі в неї висохнуть, випростається вона, піну з рук змахне, груди свої випне — і на чотири квартали в будь-який бік. І він уже підготувався до лементу цього, вже стерпіти все зібрався, але не відступати, а в перервах, коли вона повітря для нової порції заковтувати почне, втлумачувати їй, хто така Нонна Юріївна і як треба допомогти їй що б то не стало. І так він був до всього цього готовий, так на одне і спрямований і заряджений, що спочатку навіть нічого й не зрозумів. Не второпав.

— А шалівки добрі?

— Що?

— Коли б гнилизни не підсунули: обманщики скрізь.

— Що?

Руки об пелену витерла — великі руки, важкі, синіми жилами обплутані,— руки витерла і з-за Тіхвінської божої матері (ненечки її благословення) коробку з-під цукерок дістала.

— А вистачить восьми?

— Домовилися так.

— Або машину, або підводу якусь наймати доведеться.

І ще троячку приклала до тих, до восьми. І зітхнула. І знову до ночов повернулася. Глянув Єгор на гроші, враз порожнечу — хвилюючу, знайому — в животі відчувши. Подивився, ковтнув слину і взяв рівно вісім карбованців:

— Допру.— І вийшов.

А вона й не обернулася: тільки знову заспівала щось. Трохи тільки голосніше начебто. Ось чому, передаючи сторожеві пляшку й чотири карбованці чистими, Єгор якнайсуворіше звів вицвілі свої брови і спитав якнайстро-гіше:

— Не обдуриш?

— А кого? — дуже ліниво спитав сторож.— Бухгалтера нема, директора нема, інспектора теж нема. То кого обдурювати? Себе? Невигідно. Тебе, чи що? Знову невигідно: вдруге не прийдеш.

— Гаразд-добре. Вночі, значить, третя дошка. Не стрільни ж з дрімоти.

— Вона у мене незаряджена.

Цілий вечір Єгор і двох хвилин на місці всидіти не міг: схоплювався, поспішав кудись, хоч поспішати був ще не час. Він був дивовижно гордий за свою ініціативу й ділову хватку, але десь поряд з гордістю ворушилася велика чорна п'явка. Піднімала тупу голову, націлюючи присосок у найболючіше, і тоді Єгор раптом схоплювався й метушився, і що менше залишалося часу до злодійської години, то все частіше піднімала п'явка ця свою голову і то швидше й похапливіше метушився Єгор.

Заплатити б йому за ці шалівки не півлітрою, а скільки там належить. Краще б він чоботи свої останні загнав і розплатився б як годиться, ніж оця ось п'явка, що ворушилася десь біля самісінького серця. Але виписати шалівки

ці через контору, заплативши за них по державній ціні, було немислимо не тільки тому, що ніхто не купив би в Єгора його заповітних чобіт, а тому лише, що контора ця мала право продавати приватним громадянам тільки "неліквіди" — продукцію загадкову і за змістом і за формою, з якої при найбільшій вигадливості можна було б збудувати хіба що малогабаритний нужник. Ось чому всі шукання заднього Єгорового розуму — а він у нього був особливо міцний,— усі ці шукання мали, так би мовити, характер абстрактно-теоретичний. А практичний вихід тут був один: через третю дошку назад до рогу.

Але, незважаючи на тортури абстрактною теорією, а може, саме й завдяки їм, Єгор Кольку в нічний той розбій не взяв, жодним словом про це не прохопився і Харитині своїй звелів мовчати. А втім, це вона й без нього зміркувала і ще заздалегідь сказала:

— Кольку не пущу.

— Так, Тіно, правильно. Чистоокий же хлопець...— У Єгора горло раптом перехопило, і закінчив він майже пошепки: — Ну, і слава богу!

Не можна сказати, що ріс Єгор зухом, але особливо нічого не боявся. І на ведмедя не раз ходив, і тонув, і рятував, і п'яних розбороняв, і собак угамовував. Слово "треба" для нього завжди було — не це було дивно, а що досі збереглося!— завжди було найголовнішим словом, і, коли звучало воно — чи в ньому самому чи збоку,— тоді й страх, і слабість, і всі його немочі відступали на сьомий план. Тоді він ішов і робив те, що треба. Без страху й без метушні.

Тут теж було "треба", звучало на повну силу, а страх чомусь не минав. І чим ближче підповзали стрілки ходиків до наміченого строку, тим сильніше колотився в ньому цей дивний, безадресний страх, страх, що обеззброював його. І щоб потамувати його, щоб примусити самого себе ступнути за поріг у темну ніч, Єгор, дочекавшись, коли Харитина з світлиці вийшла, тричі перехрестився раптом на Тіхвінсь-ку божу матір. Невміло, квапливо й незграбно. А прошепотів уже зовсім безглузде:

— Господи, не злодій же я, а краду тільки. Ій-богу, вкраду разок, а більше ніколи не буду. Чесне слово, хрест святий. Дозволь уже, царице небесна, не засмучуйся... Для хорошої людини беру.

Тут Харитину винесло, і молитву довелося припинити. І тому Єгор пішов на розбійницьке своє діло із збентеженою душею.

Дванадцяту годину вибрав, опівночі, якраз злодійський час. Тиша в селищі стояла, тільки пси перебріхувались. І ні людей, ні тварин, наче вимерли всі.

Шість разів він повз ту дошку пройшов. Шість разів серце в ньому обривалося: ні, не від страху, не тому, що попастися боявся, а тому, що переступав. Через межу переступав, і те збентеження, яке переживала зараз душа його, було в сто разів гіркіше за будь-яку кару.

А як дошки зі складу за вісім вулиць до Нонни Юріївни тяг, про це наче забув потім. Силкувався згадати й не міг. І зрозуміти не міг, як же це він сам двадцять дюймових дощок шість метрів завдовжки доперти примудрився і не підірвався при цьому. І скільки разів бігав, теж не пам'ятав. Мабуть, багато: за раз більше трьох не попреш. Пробував.

Тільки пам'ятав, що на складі жодної душі не було і через ту третю дошку вільно можна було не двадцять — двісті штук витягти. Але він рівно двадцять узяв, як домовлялися. Відтяг, звалив у Нонни Юріївни на

задвірках— місце це він ще заздалегідь наглядів — і додому пішов. Коліньми, як кажуть, назад.

А другого дня ранком — недільний раночок був, ласкавий!—надів Єгор чисту сорочку, взяв особисту сокиру і разом з Колькою вирушив до Нонни Юріївни. І так йому було радісно, так урочисто, що він зупиняв кожного зустрічного й трошки балакав. І хоч нікому не було діла до турбот Єгора Полушкіна, Єгор сам на свої турботи всяку розмову повертав:

— На грибки ти, значить, націлився! Ну, щастить, виходить, відпочивай. А у мене справи. Робота, розумієш, серйозне питання.

А Колька відмовчувався, тільки зітхав. Він взагалі примовк щось останнім часом. Після того як виміняв компас на собаче життя. Але Єгор мовчазності цієї оцінити ніяк не міг, бо весь був захоплений майбутньою роботою. Не шабашкою, а теслярською. Для душі. Тому він і Кольку з собою узяв, а от на шабашки не брав ніколи. Там чого навчиш? Гроші загрібати? А тут справжнє діло чекало, і навчання теж мало бути справжнім.

— У роботі, синку, без метушні старайся. І роби, як душа велить: душа міру знає.

— А чому, тату, ти про душу весь час говориш? У школі он учать, що душі зовсім ніякої немає, а є рефлекси.

— Що є?

— Рефлекси. Ну, це—коли чого хочеться, то слинка тече.

— Правильно вчать,— сказав Єгор, подумавши.— А от коли не хочеться, тоді що тече? Тоді, синку, сльози гіркі течуть, коли нічого більше вже не хочеться, а наказують. І не по обличчю течуть сльози ті, а

всередині. І печуть. Тому печуть, що душа плаче. Виходить, вона все ж таки є, але, видно, в кожного своя. І тому кожен повинен уміти її слухати. Що вона, значить, йому підказує.

Говорили вони неквапливо, і слова обдумуючи, й діла, оскільки розмову вели за роботою. Колька тримав, де треба було, пиляв, що відміряно, і цвяхи приловчився з двох ударів заганяти по саму головку. Перший удар — акуратно, щоб направити тільки, а другий — з маху, так, щоб головка втонула. Спритно працювали: покрівлю перекрили, ґанок поставили, підлогу перебрали. А з залишків Єгор почав споруджувати полиці, щоб книжки на підлозі не валялись. Особливо коли ту виявив, про індіанців.

Колька під рукою у нього ходив. Допомагав чим міг, сам учився і дуже старався. Але раз на день неодмінно зникав кудись години на дві, а повертався обов'язково похмурий. Єгор усе приглядався, похмурість цю помічаючи, але не розпитував: хлопець був самостійний і сам вирішував, що йому розповідати, а про що мовчати. І тому намагався про інше говорити:

— Головне, синку, щоб у тебе до роботи завжди приємність була. Щоб співати тобі хотілося, коли ти працю свою прикладаєш. Бо тут хитрість така: скільки радощів проспівано, стільки назад і повернеться. І тоді всі, хто роботу твою побачить, теж співати захочуть.

— Якби так було, усі б тільки й горлали.

Сердитий Колька того ранку після зникнення свого повернувся. І говорив сердито.

— Ні, синку, не кажи. Радісною ложкою і пісні щі сьорбати весело.

— Коли з м'ясом щі, то я й без ложки не заплачу.

— Є, Колю, для живота веселощі, а є — для душі.

— Знову для душі! — розсердився раптом Колька.— Яка тут може бути серйозна розмова, коли ти все про дух якийсь говориш, про релігію!

Нонна Юріївна — а вони в її кімнаті дошки на полиці стругали — в розмову не встрявала. Але слухала уважно, і уважність цю Єгор цінував більше за розмову. Тому після цих слів він на неї глянув і, рубанок відклавши, по махорку поліз. А Нонна Юріївна, погляд його розгублений піймавши, спитала раптом:

— А може, не про релігію, Колю, а про віру?

— Про яку ще віру?

— Вірно-правильно, Нонно Юріївно,— сказав Єгор.— Дуже навіть людина вірити повинна, що праця її на радість людям прикладається. А якщо так вона, заради хлібця, якщо сьогодні, скажімо, викопуй, а завтра закопуй, то її тобі без веселощів, і людям без радості. І ти вже не на те дивишся, щоб зробити як воно краще, як совісніше, а на со-

нечко. Де висить та чи скоро сховається. Чи скоро каторзі цій та соромові твоєму смертному відпущення настане. Отут саме про душу й згадаєш. Обов'язково навіть згадаєш, коли не безсовісний ти шабашник, коли жива в тобі ще справжня робоча людина. Майстер живий шанований. Майстер!..

Голос його раптом затремтів, Єгор поперхнувся, в махорку свою уп'яв очі. А коли цигарку скручувати почав, то пальці у нього не враз послухалися: махорка з папірця сипалась, і папірець той ніяк скручуватися не хотів.

— Ви тут куріть, Єгоре Савелійовичу,— сказала Нонна Юріївна.— Куріть тут, будь ласка.

Усміхнувся Єгор їй. Аж губи сіпнулися.

— Та вже, значить, так, Нонно Юріївно. Значить, так, раз воно не інак.

А Колька мовчав увесь час. Мовчав, дивився сердито, а потім спитав несподівано:

— А скільки разів на день цуценят годувати треба, Нонно Юріївно?

— Цуценят? — розгубилася Нонна Юріївна від цього запитання.— Яких цуценят?

— Собачих,— пояснив Колька.

— Н-не знаю,— призналася вона.— Напевно...

І тут у двері постукали. Не кулаком — кісточками, по-міському. І Нонні Юріївні від цього стуку ще раз розгубитися довелося:

— Можна! Хто там? Заходьте!

І ввійшов Юрій Петрович Чувалов. Новий лісничий.

В/Л АВТОРА

Отут би й крапку поставити: читач домислить. Неодмінно домислить щасливий кінець і назавжди відкладе цю книжку. Може, позіхне навіть. Але простить, напевно: щасливі кінці зворушливі, а від зворушення до прощення як рукою подати.

Тільки Єгор не простить. Мовчки дивиться він на мене ясними, мов рідне небо, очима, і немає в погляді його ні осуду, ні догани, ні гніву: незгода є.

І тому я продовжую. Пісню, яку почав, треба доспівати до кінця.

Ніколи в житті не було в Кольки свого собаки. Знайомих — ціле селище, а от свого власного^ з цуценяти виго-дуваного, такого не було. І вчити його не Доводилося, а дресирувати — й поготів. Кривдно, звичайно, х

А ось у Вовки собаки не переводилися. Не встигне Федір Іпатович одного пристрелити, як одразу жчіншого заводить. Просто того ж самого дня, а може, навіть і раніше.

Федір Іпатович собак власних знищував не через жорстокість серця і не сп'яну, а на цілком тверезу голову. Собака— це ж не іграшка, собака витрат вимагає і, отже, повинен себе виправдувати. Ну, а коли постарів, нюх утратив або злість розгубив, тоді пробач: за що ж годувати тебе? Годувати, звісно, нема за що, а щоб він, собака цей, з голоду в дворі не здох, Федір Іпатович його особисто на власному городі з рушниці пристрілював. З гуманних, так би мовити, міркувань. Пристрілював, шкуру гицелям здавав (шістдесят копійок платили!), а тушу під яблунею закопував. Урожайні були яблуньки, нічого не скажеш.

І нині в них на подвір'ї здоровенний пес на ланцюгу бився. Піднебіння чорне, очі червоні, рик з надривом, і ікла як два ножі. Навіть Вовка Пальми цієї розлютованої побоювався, дарма що виросли поряд. Не те щоб зовсім боявся, але остерігався. Береженого бог береже — це прислів'я Вовка ще в колисці вивчив: часто повторювали.

Отже, на ланцюгу перед входом Пальма металася, а на задвірку, за лазенькою, у старій залізній бочці Цуцик жив. Той самий, чиє життя не

годинник, а компас відмірював: поки подобався компас цей Вовці, живий був Цуцик. Міг і хвостом помахати, і кісточці порадіти.

Щоправда, хвостом махати куди частіше доводилося, ніж кісточкам радіти. І не тому, що Вовка недолюдком якимсь там ріс: забував просто, що собаки теж їсти щодня хочуть. Забував, а очі собачі нічого нагадати йому не могли, бо в очах читати — це теж уміти треба. Тут самої грамоти мало, щоб в очах тугу собачу прочитати. Тут щось іще вимагалося, але ні Вовку, ні тим більше Федора Іпатовича це "щось" ніколи не цікавило, а тому й не турбувало.

Ну, а Оля Кузіна, чиї кіски серця Кольчиного одного разу торкнулися та так і присохли до нього,— то Оля ця Кузіна тільки з Вовчиного голосу говорити могла. І слова в неї Вовчині були, й думки. А чому так вийшло, Колька ніяк зрозуміти не міг: ганяв же Вовка дівча оце, за волосся смикав, хапав за що попало, якось набив навіть, а воно все одно за ним бігало й ні на кого іншого дивитися не бажало. Усі їй були потвори.

А ще Вовка сказав якось:

— Може, я його, Цуцика цього, все-таки втоплю. Набридне компас твій, і втоплю. Користі від нього ніякої не матимеш.

Колька якраз цуценя годував, язичок його на руці своїй відчував. Але змовчав.

— Коли він цінний, то ти мені ціну давай.

— Яку ціну? — не розумів Колька.

— Справжню.— Вовка поважно зітхнув.

— Таж грошей нема.— Колька подумав трохи.— Може, я якусь книжку в бібліотеці поцуплю?

— Навіщо мені книжка? Ти річ давай.

Речей у Кольки не було, і розмова ота так нічим і не закінчилась. Але Колька про неї щодня думав, щодня страхом за Цуцика цього бідолашного огортався, а придумати нічого не міг. Хмурнішав тільки. А тут ще Оля Кузіна...

Ось чому того дня він найголовнішого й не почув. Про цуценя думав, про Вовку, про цінну річ, якої в нього не було, і про Олю Кузіну, в якої були очиці, сміх і кіски. Нічого не чув, хоч і сидів за столом поруч з Нонною Юріїв-ною навпроти нового лісничого.

А розмова за столом ось/Як складалася.

— Надто вже легко тепер людина з місця спурхує,— казав татко його, Єгор Полушкін.^Ураз кудись націлюється, прибігає задихана, виробляє хдюзна-що — і назад. І все скрізь для неї — випадок... А з відрізаних шматків хлібини не складеш, Юрію Петровичу.

— Люди цікаву роботу шукають. Це природно.

— Значить, коли природно, то й добре, так виходить? Не згоден я з вами. Будь-яке місце, воно все одно наше, спільне себто. А що виходить, коли на життя дивитись? А те виходить, що від поспішливості ми про все це забуваємо. Ось приїхав я, скажімо, сюди, в селище. Гарно-добре. Але й тут, однак, ліс та річка, поля та хмари. Чиї вони? Старі люди кажуть: божі. А я так міркую, що коли бога нема, то вони мої. А мої, значить, бережи своє. Не допускай руйнації: твоя земля. Зважай на неї. Отак.

— Згоден з вами цілком, Єгоре Савелійовичу. Слухали тут Єгора — ось що дивно було! Слухали, на

ім'я та по батькові величали, власні відповіді зважували. Єгорові це не те щоб подобалося — він же не сподобатися прагнув!—а перевертало все в ньому. Він уже й чай не пив, а тільки ложечкою в склянці помішував і говорив те, що здавалося йому і потрібним і важливим:

— Людина відпочиває, звір відпочиває, нива відпочиває. Усім відпочивати належить не для задоволення, а щоб сили набратися. Щоб, значить, знову працювати, так? А коли так, то й ліс — він теж подрімати хоче. ВІД людей забутися, від сокир залікуватися, рани смолою залягти. А ми знову — лико з нього. Порядок це? Непорядок. Неспокій це і липнякам цілковита смерть. Навіщо?

— З липняками повністю моя вина,— сказав Юрій Петрович.— На охоронні ліси цей дозвіл не поширюється.

— Не в тому річ, чия вина, а в тому, чия бідз...

Нонна Юріївна тихо, по-господарському Метушилася: чайку налити та хлібця підрізати. Слухала і Єгсіра, й лісничого, а сама примовкла. Як Колька.

— Багато липняка загинуло?

— Це є.— Єгор зітхнув, згадавши свій невдалий похід.— Гроші обіцяли, аякже... Сокир не зупиниш, коли півкарбованця за кілограм.

— Так,— зітхнув Чувалов.— Шкода. У старих книжках сказано, що в лісах наших була колись сила диких бджіл.

— Ми ж теє...— Єгор скосив око на Кольку, який уперто мовчав і знову зітхнув.— Ми теж по лико налаштувались. Ага. А як глянули, що в лісі від стовбурів біло, то й назад. І шкода, й соромно.

Як добре і спокійно було йому цього дня! І розмова точилася неквапливо, і новий лісничий здавався привітним, і сам Єгор Полушкін — розумним і цілком навіть самостійним дядьком. Колька, щоправда, сопів та хмурився, але на його похмуре сопіння Єгорові не хотілося звертати уваги: він беріг враження від зустрічі з лісничим і ніс їх додому неквапливо й обережно, наче боявся розхлюпати.

— Шаноблива людина лісничий новий,— сказав він Хари-тині, як спати лягли.— Проста, видно, душа і до серця чуйна.

— От на роботу йому тебе взяти б — оце чуйно.

— Ну, навіщо так, Тіно, навіщо?

Про те, щоб працювати в Юрія Петровича, Єгор навіть думати боявся. Тобто, звичайно, думав, оскільки мрія ця заповітна в ньому вже оселилася, але вголос висловлювати її не хотів. Не вірив він більше в своє щастя і навіть най-нездійсненніші мрії побоювався до якогось часу сполохати чи зурочити. І тому додав дипломатично:

— Він сюди не для роботи приїхав, а для туризму.

— А коли для туризму, то людям голови не мороч. А то знову на три ста прогоримо з туризмом з їхнім.

Дуже хотілося Єгорові захистити хорошу людину, але він тільки зітхнув і на другий бік повернувся. З жінкою сперечатися — безглуздя та й годі. Все одно останнє слово за нею залишиться.

А новий лісничий Юрій Петрович Чувалов, до вечора просидівши в Нонни Юріївни, іфо дня, природна річ, ні в який похід не пішов. І не тільки тому, що час був пізній, а й з міркувань, не зовсім поки що зрозумілих йому самому.

Усе почалося з проводів. Оскільки лісничий нагрянув у селище несподівано і від розголосу втримувався, то й ночувати пішов не до підлеглого Федора Іпатовича Бур'янова, а до директора школи за рекомендацією Нонни Юріївни. І Нонна Юріївна до цього директора того вечора його й проводжала.

З директором у Нонни Юріївни стосунки були добрі. З директором добрі, а з товаришами по школі, з викладацьким, як кажуть, колективом, ніяких стосунків не склалося. Тобто, звичайно, дещо склалось, але й не те і не так, як хотілося б Нонні Юріївні.

Треба сказати, що зустріли молоду вчительку, яка прибула в селище з міста Ленінграда, і по-доброму й по-родинному. Кожен допомогти поривався й допомагав — і ділом і порадою. І все було втішно аж до урочистого вечора напередодні 8 Березня. Свято це відзначалось особливо, оскільки, крім директора, чоловіків у школі не було, і Міжнародний жіночий день був воістину жіночий. Усі до цього вечора заздалегідь і в глибокій таємниці шили собі вбрання.

А Нонна Юріївна в брючному костюмі. Ні, не заради демонстрації, а тому що щиро вважала цей костюм вершиною власного гардероба, одягала його до цього один раз, на випускний інститутський вечір, і всі дівчата тоді їй заздрили. А тут вийшов конфуз і міцно стулені губи.

— Не недільник у нас, любонько, а свято. Наше, жіноче. Міжнародне, між іншим.

— А як на мене, це ошатно,— пробелькотала Нонна Юріївна.— І сучасно.

— Щодо сучасності вам, звісно, видніше, тільки коли ви в цій сучасності дозволяєте собі на урочистому вечорі з'являтися, то вибачайте. Ми тут, виходить, не доросли.

Нонна Юріївна до дверей подалася, директор — за нею. Наздогнав на третьому повороті.

— Ви даремно, Нонно Юріївно.

— Що даремно? — схлипнувши, спитала Нонна Юріївна.

— Даремно так реагуєте.

— А вони не даремно реагують?

Директор промовчав. Ішов поруч з розгніваною дівчиною, думав, що слід сказати. Сказати слід було стосовно прикладу, яким зобов'язаний бути педагог, стосовно буржуазних віянь чужої нам моди й таке інше. Слід було все це сказати, але сказав він це сам собі, а вголос повідав зовсім інше:

— Та заздрять вони вам, Нонно Юріївно! Так, знаєте, зовсім по-жіночому. Ви молода, фігура у вас, пробачте, звичайно. А в них турботи, сім'ї, чоловіки, господарство, а ви — завтрашній ранок. Тож пощадіть ви їх великодушно.

Нонна Юріївна глянула крізь слізки і всміхнулася:

— А ви хитрий!

— Страшенно,—сказав директор.

На вечір Нонна Юріївна не повернулася, але з директором заприятелювала. Навіть іноді на чай заходила. І тому вела зараз до нього лісничого без попередження.

А вечір теплий випав і сором'язливий. Віддалік, біля клубу, музику витинали, в небі хмари рожевіли. А вітру не було, каблучки Нонни Юріївни з особливою чіткістю постукували по дощаних тротуарах.

— Тихо ж як у вас,— сказав Чувалов.

— Тихо,— згодилася Нонна Юріївна.

Не клеїться у них розмова. Чи лісничий з дороги притомився, чи Нонна Юріївна від розмов відвикла, чи ще якась причина, а тільки йшли вони мовчки, мучилися через власну німоту, а побороти її і не намагалися. Видавлювали з себе слова, як пасту з тюбика: якраз зубки почистити.

— Нудно тут, мабуть?

— Ні, що ви. Роботи багато.

— Але ж тепер канікули.

— Яз невстигаючими працюю: знаєте, пишуть погано, з помилками.

— До Ленінграда не збираєтесь?

— Може, ще поїду. Маму провідати.

І знову—півсотні кроків мовчки. Наче засвічені свічки поперед себе несли.

— Ви самі цю глушину вибрали?

— Н-ні. Призначили.

— Але ж, напевно, могли б і в інше місце призначити?

— Діти — скрізь діти.

— Цікаво, а ким ви мріяли стати? Невже вчителькою?

— У мене мама — вчителька.

— Виходить, фамільна професія?

Розмова ставала пишною, і Нонна Юріївна воліла не відповідати. Юрій Петрович відчув це, в душі назвав себе індиком, але мовчати йому вже не хотілося. Щоправда, він не дуже вмів теревенити з малознайомими дівчатами, але йти мовчки було б зовсім нерозумно.

— Літературу викладаєте?

— Так. А ще веду молодші класи: вчителів не вистачає.

— Читають ваші вихованці?

— Не всі. Коля, наприклад, багато читає.

— Коля — серйозний хлопчина.

— їм важко живеться.

— Велика сім'я?

— Нормальна. Батько в нього дивний трохи. Ніде вжитися не може, мучиться, страждає. Тесляр гарний і людина гарна, а з роботою нічого в нього не виходить.

— Чого ж так?

— Коли людина незрозуміла, то найпростіше назвати його диваком. Ось і Єгора Савелійовича бідоносцем просто у вічі звуть, ну, а Коля дуже боляче переживає це. Пробачте.

Нонна Юріївна зупинилася. Спершись на огорожу, довго й старанно витрушувала з туфель пісок. Піску, щиро кажучи, зовсім небагато набилося, але те, що спало їй на

думку, вимагало сміливості, і саме її й збирала в собі Нонна Юріївна. І слів добирала, щоб викласти цю думку краще.

— Ви самі на Чорне озеро збираєтеся? — Сказала і злякалася: подумає ще, що нав'язується. І додала зовсім уже невлад: — Страшно одному. І нудно. І...

І замовкла, бо пояснення завели її зовсім не в той бік. І з відчаю бовкнула без усякої дипломатії:

— Візьміть Полушкіна на підмогу. Його відпустять: він різноробом тут значиться.

— Знаєте, я й сам про це думав.

— Справді? — Нонна Юріївна всміхнулася з явним полегшенням.

— Слово честі.— Юрій Петрович теж усміхнувся. І теж чомусь з полегшенням на душі.

А по щирості — до її ніякових натяків ні про якого Єгора Полушкіна лісничий і не думав. Він багато й часто блукав лісами сам, цінував самотність, і ніякі помічники йому не були потрібні. Але захотілося

раптом зробити щось приємне цій сором'язливій і незграбній маминій доньці, яка покірливо й чесно виконувала свій обов'язок у далекому селищі. І, побачивши, як спалахнуло її обличчя, додав:

— І хлопчину з собою прихопимо, якщо захочете.

— Дякую,— сказала Нонна Юріївна.— Знаєте, мені іноді здається, що Коля стане поетом. Або художником.

Тут вони нарешті дісталися до вкритої бляхою директо-ровоï хати, і розмова сама по собі урвалася. Виникла вона випадково, розвивалася болісно, але Юрій Петрович її запам'ятав. І, може, саме тому.

Передавши нового лісничого з рук до рук директорові, Нонна Юріївна відразу ж побігла додому, бо їй дуже хотілося про щось подумати, тільки вона ніяк не могла зрозуміти, про що саме. А директор розшурував самовар і півночі розважав Чувалова розмовами, особливо наголошуючи на те, що без допомоги лісництва школі та вчителям буде дуже сутужно з дровами. Юрій Петрович згоджувався, чаював і весь час бачив худеньку дівчину у великих солідних окулярах. І всміхався недоречно, згадуючи її дивну фразу: "Ви самі на Чорне озеро збираєтеся?"

Уранці він зайшов до контори й домовився, що для ознайомлення з водоохоронним масивом йому, лісничому Чува-лову, відрядять різнороба Полушкіна як підсобну силу строком на один тиждень.

Усміхалися в конторі до нового лісничого. Воно й зрозуміло: адже край північний, а зими хуртовинні.

— Полушкіна чудово знаємо. З вибриками!

— Метушливий він чоловік, товаришу лісничий. Не радимо: надто метушливий!

— Мотора втопив, уявляєте?

— Кажуть, сп'яну.

— Кажуть чи бачили? — мимохідь спитав Чувалов, розписуючись у добровільній згоді на одержання метушливого мужика Єгора Полушкіна з усіма його вибриками.

— Брехня — вона попереду людини...

— Брехня попереду собаки. Та й то, коли собака цей позаочі брехати вчений.

Спокійно висловився. Але так спокійно, що конторські діячі до вечора у власній конторі пошепки розмовляли.

А Юрій Петрович з контори подався до Нонни Юріївни. Вона тільки встала, зустріла його в халатику і знітилася до оніміння:

— Пробачте, я...

— Гайда з нами на Чорне озеро,— сказав він замість "здрастуйте".— Треба ж вам, викладачеві, знати тутешні визначні місця.

Вона нічого відповісти не встигла, та він і не чекав відповіді. Кинув на ґанок рюкзак, спитав діловито:

— Де Полушкін живе? Гаразд, ви поки що збирайтесь, а я по нього збігаю. І по хлопчину!

І справді побіг. Бігом, не зважаючи, що новий лісничий.

Як Юрій Петрович сам у поході з усіма справами впоратися думав, цього ні Єгор, ні Колька зрозуміти не могли. З самого початку, тільки-но вони в ліс заглибилися, роботи виявилося сила-силенна.

Колька, наприклад, усю живність, дорогою помічену, повинен був у зошит заносити, в "Журнал спостереження за фауною". Зустрів, скажімо, плиску — пиши, де зустрів, о котрій годині, з ким була вона та що робила. Спочатку Колька, звісно, плутався, лементував на весь ліс:

— Юрію Петровичу, сіренька якась на гілці! Сіренька, певна річ, летіла геть, не дочекавшись, поки

її в журнал занесуть, і Єгор попервах побоювався, що за таку активність лісничий Кольку швидко назад заверне. Але Юрій Петрович щоразу дуже терпляче пояснював, як ця сіренька по-науковому зветься та що про неї треба писати, і надвечір Колька вже дещо метикував. Не галасував, а, затамувавши дихання і язика висолопивши, писав у зшиточок:

"17 годин 37 хвилин. Маленька пташка лісовий коник. Сидів на березі".

Зшиточок цей після кожного запису Колька батькові показував, щоб той відносно помилок перевіряв. Але відносно помилок Єгор не дуже розбирався, а нагадував щоразу про одне:

— Годинника, синку, не загуби.

Годинник Кольці Юрій Петрович видав. На якийсь час, звичайно, для точності спостережень.

"17 годин 58 з половиною хвилин. Мишка. Кудись бігла, а звідки, не бачив".

— Точність для дослідження — найголовніше,— говорив Юрій Петрович.— Це письменник може щось домислити, а нам домислювати не можна. Ми з тобою, Миколо, мученики науки.

— А чому мученики?

— Та тому, що без мук нічого в науці вже не відкриєш. Що легко відкривалося, те давно навстіж повідкривали, а що ще закрите, те тяжкої праці вимагає. Ось так, Миколо Єгоровичу.

Юрій Петрович говорив весело і завжди голосніше, ніж треба було. Спочатку Колька не розумів, чого це він так старається, а потім утямив: щоб Нонна Юріївна чула. Для неї Юрій Петрович горло надривав, як сам Колька для Олі Кузіної.

А Нонна Юріївна цілий день цей перебувала наче в напівсні. Все здавалося їй дивним, майже нереальним: і усмішки Юрія Петровича, і старанно зведені Єгорові брові, і Кольчин роззявлений від великого завзяття рот, і вага новенького рюкзака, і запах хвої, і шелест листя, і хрускіт хмизу під ногами. Вона все бачила, все чула, все відчувала гостріше, ніж завжди, але наче збоку, наче це не вона ступала зараз по дзвінкому, залитому суничним настоєм заповідному бору, а якась інша, начебто навіть незнайома дівчина, на яку й сама Нонна Юріївна дивилася з недовірливим чудуванням. Та якби хто-небудь ще вчора сказав їй, що вона піде до Чорного озера з чужою людиною і Єгором Полушкіним, вона б, мабуть, розсміялася. А сьогодні пішла. Без усяких умовлянь. Прибіг лісничий від Полушкіних, спитав невдоволено:

— Чому не готові? Та який там, у біса, чемодан! Рюкзак у вас є? Нічого у вас немає? А магазин де? За рогом? Гаразд, сніданок готуйте, зараз збігаю.

Нонна Юріївна й кліпнула всього двічі, а Юрій Петрович уже повернувся з покупкою. Потім вони снідали, і він умовляв її поїсти

якнайситніше. А потім прийшли Полушкіни: Єгор і Колька. А потім... Потім Юрій Петрович закинув за плечі свого важкущого рюкзака і всміхнувся:

— Командувати парадом буду я.

Нонна Юріївна й отямитися не встигла, як опинилася в лісі. Та ще в штанях, які з того незабутнього шкільного вечора валялися на самісінькому дні чемодана. За рік вони стали трошечки вузькі, і ця обставина вельми бентежила Нонну Юріївну. Вона взагалі ще соромилася, ще намагалася триматися окремо або на крайній випадок десь біля Кольки, ще мовчала, але вже слухала.

В інституті її по-шкільному звали Добристкою. Прізвисько прилипло з першого тижня першого курсу, коли на перших комсомольських зборах енергійний представник інститутського комітету спитав:

— Ось, наприклад, у тебе, дівчино,— та не ти, а в окулярах, які в тебе були громадські навантаження?

— У мене? — Нонна встала, старанно обсмикнувши стареньку учнівську сукню.— У мене були різні громадські навантаження.

— Що значить різні? Давай конкретніше. Ким ти була?

— Я? Я — добристка.

Тут Нонна не обмовилася: вона й справді була добристка не тільки по оцінках, а й по суті, за моральним змістом, набутим у домі, де ніколи не було чоловіків. Тому життя тут пливло з жіночою помірністю, позбавлене різких коливань і струсів, таких властивих чоловічому началу. Поезія заміняла живі контакти, а симфонічні концерти цілком задовольняли туманні уявлення Нонни про пристрасті людські. Добристка щовечора поспішала додому, незатишно почувала себе серед

галасливих подружок і старанно тамувала невиразну душевну нудьгу численними відвертостями великих гуманітаріїв.

Так і збігали дні, нічим не затуманені, але й нічим не просвітлені. Усе було дуже правильно й дуже розумно, а вечори чомусь ставали дедалі довші, а тривога — дивна, безпричинна й безадресна тривога — дедалі росла, і Нонна дедалі частіше й частіше, відклавши книжку, слухала цю незрозумілу, але зовсім не страшну, добру тривогу, що наростала в ній. І тоді довго не перегорталися сторінки, невидющі очі дивилися в одну точку, а рука сама по собі малювала задумливих чортиків на чистих аркушах чергового реферату з давньоруської літератури.

На їхньому факультеті було мало юнаків, та й тих, хто був, найдалекоглядніші подружки вже прибрали до рук. На танці Добристка не ходила, випадкових знайомств побоювалась, а інших способів збільшити коло друзів у неї не було. І тяглися нескінченно довгі ленінградські вечори, коротати які доводилося — на жаль! — з мамою.

"Бережи себе, донечко".

"Бережи себе, мамочко".

Хто знає, скільки надії і скільки страху було вкладено в ті останні слова, якими обмінялися вони, коли поїзд уже рушив. Поїзд уже рушив, мама дріботіла поряд з підніжкою, усе прискорюючи й прискорюючи ходу, а Нонна всміхалася, мобілізувавши для цієї усмішки всі свої сили. А втім, мати всміхалася теж, і її усмішка була схожа на доччину усмішку, як дві сльозинки.

"Бережи себе, донечко".

"Бережи себе, мамочко".

Подолавши три сотні кілометрів і переживши дві пересадки, Добристка дісталась-таки до місця призначення, одержала клас, уроки, дві машини дров і кімнату за рахунок народної освіти. Написала мамі дуже довгого і з усіх сил веселого листа, відповіла на добру сотню запитань квартирної господині, беззвучно ревіла півночі в подушку, а вранці прийшла в клас і стала Нонною Юріївною. І поступово все те, що залишилося позаду — лекції й мамині пиріжки, концерти й ленінградські мости, Великий Драматичний театр і довге чаювання у далеких родичів, — поступово все це тьмяніло, блідло, вкривалося минулим і ставало майже нереальним. Реальним було теперішнє: горласті перерви, дитячі очі, селищна курява, рипливі тротуари, турботи про власне житло й життя. А майбутнє... Майбутнього не було, бо те, про що мріяла Нонна Юріївна, нічим не відрізнялося від минулого чи теперішнього: вона мріяла про побачення з мамою й Ленінградом і про те, щоб усім вистачило підручників у наступному навчальному році.

А ще вона мріяла про те, про що кожна дівчина. Але мрії ці були такі наївні, що більш або менш до ладу розповісти про них просто неможливо.

І ось тепер вона йшла глухим лісом з незвичним рюкзаком за плечима. І туфлі її — звичайні міські туфлі на низькому підборі, побачивши які, Юрій Петрович підозріло гмукнув,— то провалювалися в мох, то взагалі з ніг спадали. І модні штани (які, на превеликий її жах, виявилися раптом такими непристойно тісними!) мокли в росі, і смола до них липла. І нейлонова її курточка, в якій вона бігала до школи, весь час чіплялася за гілки та стовбури. І сама Нонна Юріївна в поході виявилася такою незграбною, що її щосекунди кидало з жару в холод і навпаки. І все-таки вона вперто чвалала крізь бурелом і зарості, хоч почувала себе непотрібною і нещасною.

Над полудень вона остаточно знесилилась, але Юрій Петрович своєчасно розпорядився зробити привал. З полегшенням скинувши рюкзак, Нонна Юріївна відразу зголосилася готувати їжу, щоб хоч у такий спосіб виправдати свою участь у поході. Щоправда, про польові

обіди Нонна Юріївна мала досить абстрактні уявлення, але взялася за роботу з таким ентузіазмом, що через півгодини каша вже лізла з відра, ще не встигнувши доваритися. Нонна Юріївна метушливо запихала її назад, пошепки примовляючи якісь жіночі заклинання, але каша вперто сунулась у вогнище.

— Як на весілля,— всміхнувся Юрій Петрович.— Ну й апетит у вас, Нонно Юріївно!

— Впораємося,— сказав Єгор.

Впоралися. До денця вишкребли весь посуд, тоді тільки й зупинилися. Нонна Юріївна побігла до струмка ложки з мисками мити. Єгор Кольку в помічники їй відрядив, і чоловіки лишилися самі біля пригаслого вогню.

— У сімейних будете чи бурлакуєте? — ввічливо поцікавився Єгор.

Юрій Петрович дивно глянув на нього і ще дивніше змовчав. Єгор відчув недобре й заметушився:

— Перепрошую, звісно, за цікавість. Але чоловік ви молодий, при посаді, то я, значить, і... теє.

— А я, Єгоре Савелійовичу, і сам не знаю, в якому званні перебуваю: у сімейних чи в холостяках.

— Як так виходить?

— Та ось вийшло.

Замовк Юрій Петрович. Сигарети дістав, Єгора почастував. Від однієї жаринки прикурили. Єгор, уже про цікавість свою сто разів

пошкодувавши, про щось балакати намагався, реготнув навіть разів чотири, але Юрій Петрович був, як і раніше, похмурий та задумливий і відповідав невлад.

Нонна Юріївна посуд у струмку мила, теж хмурячись і про своє думаючи, а поряд Колька жебонів без угаву. Поки він про звірів та про птахів жебонів, Нонна Юріївна не слухала, але Колька раптом замовк, про їжаків не доказав. Подумав, зітхнув, спитав сердито:

— Ви що, з цим, з Юрієм Петровичем, поїдете, еге?

— Куди поїду? — В Нонни Юріївни наче всередині обірвалося щось, холодок до ніг підступив.— Чому, Колю?

— Ну, оженитеся, до міста поїдете,— дуже агресивно пояснив Колька.— Усі так роблять.

— Оженюсь? Оженюсь, еге? — Нонна Юріївна з усієї сили реготати почала, Кольку водою оббризкала й ложку втопила.— Ви чуєте, Юрію Петровичу? Чуєте?

Навмисно голосно гукала, щоб усі чули. І всі справді чули: і Єгор і лісничий. Тільки мовчали чомусь і радість з Нонною Юріївною поділяти не поспішали. І Нонна Юріївна сміхом власним, сяк-так зліпленим, одразу вдавилася, червоніти почала й ложку у воді намацувати.

— Дурниці це, Колю, дурниці. Замовкни зараз же і ніколи про це не говори.

А чому не говорити, коли всі так роблять? Ось і його попередня вчителька оженилася — і привіт рідному домові.

Зітхнув Колька. А Нонна Юріївна, зітхання це недовірливе вловивши, закричала раптом. Ні з того ні з сього, а начебто з сльозою:

6*

131

— Я ніколи не оженюсь! Ніколи, ніколи, чуєш? Так закричала, що Колька їй повірив. Без сумніву, не ожениться. Це вже напевно.

16

Хоч і взяв новий лісничий Єгора з собою, хоч і здійснив тим самим потаємну мрію його, а ось колишня Єгорова жвавість, колишній дзвінкий і радісний оптимізм його вже ніяк і ні в чому не виявлявся. Чи стомився Єгор від усіх злигоднів, чи не вірив більше ні в що хороше, чи занадто вже незвичною і якоюсь не дуже, чи що, чоловічою уявлялась йому нова його діяльність, а тільки радості особливої він не відчував.

Скільки бажання зробити добро людині на життя відпущено? Скільки разів він, побитий і осміяний, знову піднятися може, знову всміхнутися праці своїй, знову силами з нею помірятися? Скільки? Хто це знає! Може, на раз когось вистачить, може, на сто разів? Може, вже вичерпав Єгор увесь запас життєстійкості своєї, усі засіки до денця вишкріб, усе зерно в борошно перемолов і лишилася в ньому тепер сама полова? Де вони, запаси оті, хто виміряв їх, хто випробовував, і чи не час махнути на все рукою, поцупити в Юрія Петровича троячку та гайнути знову до Філі й Черепка?

Хто знає, може, й махнув би Єгор на це своє везіння. Махнув би, тому що боявся в нього повірити, боявся в себе повірити і в нового лісничого теж боявся повірити. Утік би він звідси, від нових спроб стати на ноги, зазирнути в себе, заслужити повагу людей і впевненість, що не зовсім він, Єгор Полушкін, пропаща душа. Утік би, та Колька поряд ступав. Радів, дурник, лісові й звірині і радісно вірив, що оце і є пречудове життя. І, дивлячись на радість цю, Єгор розумів, що не зможе її зрадити. І дужче за все, дужче за найлютішу смерть боявся, що хтось взагалі

може зрадити таку радість. Очі ці зрадити, що дивляться в тебе нескаламучено й довірливо. І від нескаламучення й довірливості навіть кліпають через раз.

— Тату, я правильно про синичку написав?

— Годинник, синку, не загуби.

— Та знаю я!

Навіщо пташок-мурашок перераховувати, кому вони потрібні? Для сміху хіба, та Колька ж у корисність вірить. Очі ж у нього вогнем горять, душа насторожилась, вірить він у всі ваші штучки, і коли ви нас знову, як тих мурах, то зачекайте краще трошки. З мене — це будь ласка, це скільки завгодно, а з хлоп'яти...

— Кольці зошита дали для діла чи так, для втіхи?

— Чому для втіхи?

— Посмієтеся, мабуть, біля вогнища?

Юрій Петрович відповів не відразу. Подумав, на Єгора подивився. І враз перестав усміхатись.

— Мені не пташки потрібні, Єгоре Савелійовичу, не перепис звірини. Мені сам Колька потрібен, розумієте? Щоб у ліс він входив не як гість, а як господар, знав би, де що лежить, де хто живе та як називається. А біля вогнища... Що ж, біля вогнища, Єгоре Савелійовичу, разом посидимо, разом і посміємося. Тільки не з роботи: робота, яка б не була вона, є праця людська. А з праці не сміються.

Не можна сказати, щоб ці слова відразу Єгора на інші думки перевели: думки — не паровоз. Але щодо Кольки якось заспокоїли, і Єгор трошки підбадьорився. З сина ніхто наче сміятися поки що не збирається, а про себе самого він мало турбувався.

Але сміятися ввечері їм не довелося, бо зникла Нонна Юріївна. Зникла, як стояла, якраз після вечері, залишивши після себе брудний посуд, і замість солодкого перекуру вийшла пітна біганина.

А вийшла біганина ця тому, що Нонні Юріївні треба було побути на самоті. Вибравши мить, коли причепа-Колька кудись відвернувся, Нонна Юріївна шмигнула в кущі і щодуху кинулася далі від вогнища, від малознайомих чоловіків і — головне! — від Кольки. Бігла, поки чути було голоси, а оскільки Колька якраз у цей момент вирішив заспівати, то бігти їй довелося довго. І думала вона на бігу не про те, як повертатиметься, а про те, щоб ніхто її не помітив.

Ну, а потім, коли потреба в самоті відпала, ліс на всі триста шістдесят градусів виявився настільки однаковий, що Нонна Юріївна, покрутившись, вирішила опиратися тільки на інтуїцію і відважно ступила кудись уперед.

Почали шукати її, на щастя, швидко. Колька виконував пісню спеціально для неї і вимагав оцінки. Проте слухача ніде не було, і після недовгих пошуків Колька доповів про це батькові.

— Зараз повернеться,— зміркував Єгор і пішов замість Нонни Юріївни мити посуд.

Він старанно перемив усі ложки-миски, а вчителька не з'являлася. Єгор двічі гукнув, відповіді не дістав і доповів про пропажу команді.

— Мабуть, так треба,— сказав Юрій Петрович.

— Усяке "треба" півгодини тому повинно було скінчитися,— сказав Єгор.— А вона не відгукується.

— Нонно Юріївно! — бадьоро крикнув лісничий.— Ви де? Послухали. Тільки ліс шумів. По-вечірньому шумів, басовито й таємниче.

— Чорт забирай! — нахмурився Юрій Петрович.— Нонно! Егей! Де ви там?

— Ось,— сказав Єгор, прислухаючись.— Могила.

— Що? — спантеличено спитав Юрій Петрович.

— Може, вона додому пішла? — тихо припустив Колька.— Образилась і пішла собі.

— Далеко додому,— висловив сумнів Єгор.

Юрій Петрович побігав довкола, покричав, посвистів. Повернувся заклопотаний:

— Шукати доведеться, Колю, від вогнища щоб ні на крок! Не боїшся сам?

— Ні-і,— зітхнув Колька.— Адже треба.

— Треба, синку,— підтвердив Єгор і підтюпцем побіг у ліс.— Агов, Юріївно!

Гукали, поки хрип з горла не пішов, Юрій Петрович спочатку жалкував, що рушниці не прихопив, а потім — що дівчину цю з собою запросити надумав. І надала ж лиха година! Але за цим особливо тужити йому не довелося, бо в непевних лісових сутінках майнуло

раптом щось зовсім не лісове, щось недоладне, жалюгідне, ридма ридаюче. Майнуло — і Юрій Петрович не встиг зміркувати, що це за примара, як Нонна Юріївна повисла в нього на шиї.

— Юрію Петровичу! Миленький!

Ревіла вона ще по-дитячому: голосно й негарно. Шморгала носом, розмазувала долонями сльози й зітхала.

— Дурка ти бісова! — з задоволенням сказав їй Юрій Петрович.— Це ж не Кіровський парк культури та відпочинку.

Нонна Юріївна покірно кивала, схлипуючи вже за інерцією. Юрій Петрович радів, що в лісі темно і що' Нонна Юріївна не бачить ні сміху в його очах, ні усмішок, які він старанно ховав.

— Класний керівник заблудився за три кроки від намету. Та якщо я розповім про це вашим учням...

— А ви не кажіть.

— Я вже, так тому й бути, пожалію вас. А Колька? Нонна Юріївна промовчала. Вони продиралися темним

лісом: Юрій Петрович ішов попереду, обламуючи сучки, щоб Нонна не напоролася. Сухі гілки тріщали на всю округу.

— "Мы идем сквозь револьверный лай",— сказав Юрій Петрович і збентежився, подумавши, що хизується начитаністю недоречно й невчасно.

— Я ідіотка? — довірливо спитала Нонна Юріївна.

— Є трохи.

Нонна хотіла пояснити, як усе вийшло, але тут пролунав гуркіт, і прямо на них вивалився Єгор Полушкін.

— Знайшлася! Слава тобі... Тут... теє... ведмедів немає, але заблудити недовго. Шкода, Колька компас свій загубив, а то б вам його.

Всупереч таємному побоюванню Нонни Юріївни, Колька зустрів її дуже радісно і ніяких запитань не задавав. Пробурчав тільки:

— Без мене щоб ні кроку тепер.

— Достукалися?—усміхнувся Юрій Петрович.— Ану, спати. Дами й пажі — в намет, лицарі — під кошлату ялину.

Колька і голови до подушки не доніс: як упав, так і засопів. А ось Нонні Юріївні не спалося довго, хоч і постарався Єгор, наламавши їй під бочок найніжнішого ялинового гілля.

Здається, вона все-таки поцілувала Юрія Петровича. У страсі й сльозах вона не усвідомлювала своїх вчинків і, не вагаючись, повисла б на шиї у Філі чи в Черепка, коли б їм випало знайти її. Та випало це Юрію Петровичу, і Нонна Юріївна й досі відчувала на губах шорстку, видублену сонцем і вітром щетину, тихенько торкала пальцями ці грішні губи і всміхалася.

Чоловіки поснули відразу. Єгор хропів, закинувши голову, а Юрій Петрович зітхав уві сні і хмурився. Чи бачив щось сердите, чи невдоволений був гучним Єгоровим сусідством.

Прокинувся він рано: Єгор, вибираючись з-під плащ-па-латки, якою вони обидва вкривалися, потяг не за той край.

— Куди? Рано ще.

— Так...— Єгор чомусь зніяковів.— Подивлюся піду. Ви спіть.

Юрій Петрович глянув на годинника — було близько п'ятої,— повернувся на другий бік, невиразно подумав, як там спиться Нонні Юріївні, і заснув, наче провалився. А Єгор узяв чайник і пішов до річки.

Легкий туман ще тримався де-не-де над водою, ще чіплявся за мокрі кущі лозняка, і в тихій воді чітко віддзеркалювалося все, що дивилося в неї цього ранку. Єгор зачерпнув чайник, по воді розбіглися кола, відображення захиталося, померкло на мить і знову з'явилося: таке саме неправдоподібно чітке й глибоке, як і раніше. Єгор подивився в нього, обережно, ніби боячись сполохати, витяг повний чайник, тихо поставив його на землю і сів поряд.

Дивне відчуття повного, майже урочистого спокою раптом охопило його. Він раптом.почув цю тишу і зрозумів, що оце і є тиша, що вона зовсім не означає відсутності звуків, а означає лише відпочинок природи, її сон, її досвітнє зітхання. Він усім тілом відчув свіжість туману, вловив його запах, настояний на гіркуватому мокрому лозняку. Він побачив у глибині води білі стовбури беріз і чорну кору вільхи: вони переплiталися з лататтям, що спливало назустріч сонцю, і майже невловимо розмивалися біля самого дна. І йому стало раптом сумно від усвідомлення, що мине мить — і все це зникне, зникне назавжди, а коли повернеться, то буде вже інакше, не таке, яке побачив і відчув його він, Єгор Полушкін, різнороб комунального господарства при селищній Раді. І він раптом здогадався, чого йому хочеться: зачерпнути долонями цю неторкану красу і обережно, не скаламутивши й не розхлюпавши, принести її людям. Але зачерпнути її було неможливо, а малювати Єгор не вмів і ні разу в житті не бачив жодної справжньої картини. І тому він просто сидів над водою, боячись ворухнутися, забувши про чайник і про куриво, про Кольку й про Юрія Петровича і про всі прикрості свого недоладного життя.

Зовсім поряд почувся шерех. Єгор підвів голову: щось біле хитнулося за кущем, хтось зітхнув, обережно, впівпо-диху. Він витяг шию і крізь листя побачив Нонну Юріївну: вона щойно зняла халатик і білою ногою обережно, мов чапля, пробувала воду. Єгор подумав, що треба б узяти чайника й піти, але не пішов, бо й цей напівподих, і ці плавні жіночі рухи теж були звідси, з тієї картини, над якою він раптом завмер, забувши про все на світі.

А Нонна Юріївна скинула все, що ще залишалося на ній, і пішла у воду. Вона йшла повільно, обмацуючи дно, гнучка й незграбна водночас. І з тим самим відчуттям спокою, з яким він споглядав річку, Єгор дивився тепер на молоду жінку, на довгі стегна й похилі худенькі плечі, на маленькі дівчачі груди і на важкі солідні окуляри, які вона так і не зважилася залишити на березі. І, дивлячись, як вона тихо хлюпається на мілководді, він розумів, що не підглядає, що в цьому немає нічого ганебного, а є те саме, що в цієї річки, в беріз, у туману: краса.

Нахлюпавшись, Нонна Юріївна пішла до берега, і, в міру того як виростала вона з води, тіло її наче наповнювалося лякливою сором'язливістю, а щоб прикрити все, що хотілося, рук у неї не вистачало, і вона вигиналася, чимдуж витягаючи тонку шию і насторожено оглядаючи кущі великими окулярами, на скельцях яких сльозинками сріблилися краплі. І Єгор зовсім зібрався був іти, але на березі вона спокійно зайнялася волоссям, старанно віджимаючи й витираючи його, і знову вигнулась, але вже не злякано, а вільно, розковано, і Єгор мало не охнув від незрозумілого захоплення, що раптом охопило його. І знову пошкодував, що не можна, неможливо, немислимо зберегти для людей і цю мить, донісши її до них у своїх зашкарублих долонях.

А потім він оговтався і, підхопивши чайник, шугнув у кущі й прибіг до вогнища раніше за Нонну Юріївну зовсім з іншого боку. Потім вони снідали, розбирали намет, укладали пожитки, а Єгор весь час бачив тиху річку й білу гнучку постать, віддзеркалену в ясній воді. І зітхав чомусь.

Над обід вийшли на берег Чорного озера. Воно й справді було чорне: глухе, зачаєне, з навислими над застиглою водою кошлатими ялинами.

— Ось і прибули,— сказав Юрій Петрович, з задоволенням скинувши рюкзак.— Розташовуйтесь, а ми з Колею про рибку подбаємо.

Він дістав складаний спінінг, коробочку з блешнями й пішов до води. Колька забігав збоку, пильно дивлячись на незрозумілу металеву вудочку.

— На черв'яка, дядьку Юро?

— На блешню. Щучку або окуня.

— Ну!—засумнівався Колька.— Баловство не, мабуть?

— Може, й баловство. Відійди-но, Миколо Єгоровичу. На п'ятому закиді волосінь різко шарпнулася, і двокілограмова щука свічкою шугонула вгору.

— Клюнула! — зарепетував Колька.— Татку.! Нонно Юріївно! Щуку тягнемо!

— Почекай, не галасуй, ще не витягли.

Берег був низький, болотяний, зарослий осокою, і Юрій Петрович легко виволік сіро-зелену щуку з широко роззявленою чорною пащею. Біле черево проїхалося по осоці, Юрій Петрович притиснув щуку носком чобота, вирвав з пащі блешню й відкинув рибу далі від берега.

— Ось і обід.

— А мені...— Колька навіть слиною подавився від хвилювання.— Спробувати, га?

— Вчися,— сказав Юрій Петрович.

Він показав хлопцеві, як закидати спінінг, і, підчепивши щуку сучком, пішов до вогнища. А Колька зостався на березі. Закиди поки що не виходили, блешня летіла куди їй заманеться, але Колька старався.

— Певно, грошей коштує,— занепокоєно сказав Єгор.— Зламає ще.

— Полагодимо,— всміхнувся Юрій Петрович, і Нонна Юріївна відразу всміхнулася до нього.

Колька стьобав Чорне озеро до вечора. Повернувся похмурий, але з відкриттям:

— За миском вогнище чиєсь. Бляшанок багато порожніх. І пляшок.

Усі пішли дивитися. Високий берег був витоптаний і частково випалений, і свіжі пні позначали його, як віспини.

— Туристи,— зітхнув Юрій Петрович.— Ось тобі й заповідний ліс. Ну й товариш Бур'янові

— Може, не знав він про це,— тихо сказав Єгор. Туристи примудрилися вивернути з землі і спалити межовий стовп: залишилась яма та чорна головешка.

— Добре гуляли!—сердився Юрій Петрович.— Стовп доведеться новий поставити, Єгоре Савелійовичу. Займіться цим, поки ми довкола озера обійдемо: подивимося, чи немає де ще таких самих веселощів.

— Зробимо,— сказав Єгор.— Гуляйте, не турбуйтеся.

Увечері допізна засиділися біля вогнища. Стомлений спінінгом, Колька солодко сопів у наметі. Нонну Юріївну з захватом жерли комарі, але вона терпіла, хоч ніякої цікавої розмови так і не виникло. Дивилися у вогонь, перекидаючись словами, але всім трьом було добре й спокійно.

— Чорне озеро,— зітхнула Нонна Юріївна.— Надто похмуро для такої краси.

— Тепер Чорне,— сказав Юрій Петрович.— Тепер Чорне, а за старих часів — я люблю в старі книжки заглядати,— за старих часів воно знаєте як називалося? Лебедине.

— Лебедине?

— Лебеді тут колись водились. Особливі якісь лебеді: їх до Москви поставляли для царського столу.

— Хіба ж їх їдять? — здивувався Єгор.— Гріх це.

— Колись їли.

— Смаки були інші,— сказала Нонна Юріївна.

— Лебедів було багато,— всміхнувся Юрій Петрович.— А тепер, будь ласка,— Чорне. Та й то його чудом урятували.

На пропозицію обійти озеро Колька відмахнувся: він з раннього ранку вже покидав спінінг, переконався, що до досконалості йому далеко, і твердо вирішив тренуватися. Юрій Петрович зустрів його відмову спокійно, а Нонна Юріївна перелякалась і з переляку заметушилася неймовірно;

— Ні, ні, Колю, що ти кажеш! Ти повинен неодмінно піти з нами, чуєш? Це і з пізнавальної точки зору і взагалі...

— Взагалі я хочу щуку спіймати,— сказав Колька.

— Потім спіймаєш, опісля. Ось повернемося і...

— Ага, повернемося! Мені тренуватися треба, Юрій Петрович он на п'ятдесят метрів кидає.

— Колю, я ж прошу тебе. Дуже прошу піти з нами. Юрій Петрович, стримуючи усмішку, стежив за зляканою

Ионною Юріївною. Потім зглянувся:

— Ми з собою спінінг візьмемо, Єгоровичу. Тут ти вже усіх щук розполохав.

Аргумент подіяв, і Колька побіг збиратись. А Юрій Петрович сказав:

— А ви, виявляється, боягузка, Нонно Юріївно.

Нонна Юріївна спалахнула — хоч прикурюй. І змовчала.

Зоставшись сам, Єгор неквапливо взявся до роботи. Поглибив яму саперною лопаткою запасливого Юрія Петровича. Нагледів осику для нового стовпа, покурив поряд, а потім узяв сокиру й затупцював навколо призначеної осики, прикидаючи, в який бік її зручніше звалити. У молодий осичняк — осинок шкода. У ялинник — та і його гріх ламати. На просіку—прибирати доведеться, мороки години на три. На четвертий хіба бік?

На тому четвертому боці нічого вартого уваги не було: стирчав залишок давно зламаної липи. Очевидно, з тростинки ще липа ця лиха зазнала, зігнулась уся, борючись за життя. Гілки майже від окоренка починались і росли дивно, розчепіркою, і теж звивалися в усіх напрямках. Єгор глянув на неї побіжно, потім — ще побіжно, щоб прицілитись, як осику класти. Потім на руки поплював, сокиру підняв, замахнувся, ще раз глянув і... І сокиру опустив. І, ще ні про що не думаючи, ще нічого не зрозумівши, пішов до тієї поламаної липи.

Щось він у ній побачив. Побачив раптом, ураз, наче при сплеску блискавки, а тепер забув і розгублено дивився на химерне переплетення зігнутих гілок. І ніяк не міг зрозуміти, що ж він таке побачив.

Він ще раз закурив, присів віддалік і все дивився й дивився на цю розчепіру, намагаючись зрозуміти, що в ній є, що вразило його, коли він уже замахнувся на осику. Він приглядався і праворуч, і ліворуч, відкидався назад, нахилявся вперед, а потім з несподіваною виразністю раптом подумки відсік половину гілок і наче прозрів. І схопився, і заметушився, і забігав навколо цього корча в незрозумілому радісному збудженні.

— Гаразд-добре,— бурмотів він, до фізичного напруження вглядаючись у переплутані гілки.— Тіло біле, як у дівчини. Це вона голову закинула і волосся витирає, волосся...

Він проковтнув клубок, що підступив до горла, підніс сокиру, але відразу опустив її і, умовляючи сам себе не поспішати, відступив від липи й знову присів, не зводячи з неї очей. Він уже забув і про межовий стовп, і про нового лісничого, і про Нонну Юріївну, і навіть про Кольку; він забув про все на світі і відчував тепер тільки нестримне, могутньо наростаюче хвилювання, від якого тремтіли пальці, туго стукало серце і вкривався потом лоб. А потім підвівся і, суворо звівши вицвілі свої брови, рішуче ступив до липи й заніс сокиру.

Тепер він знав, що рубати. Він побачив зайве.

Лісничий з учителькою та Колькою повернулися через добу. Біля давно згаслого вогнища сидів скуйовджений Єгор і по-собачому подивився їм в очі.

— Татку, а я окуня спіймав!—закричав Колька, підходячи.— На спінінг, татку!

Єгор не поворухнувся і наче нічого не чув. Юрій Петрович копнув осілий попіл, усміхнувся.

— Доведеться, видно, нам його й засмажити. На чотирьох.

— Я кашу зварю,— поквапно сказала Нонна Юріївна, зі страхом і з жалем поглядаючи на дивного Єгора.— Це швидко.

— Кашу то й кашу,— невдоволено сказав Юрій Петрович.— Що з вами, Полушкін? Захворіли?

Єгор мовчав.

— Стовпа хоч поставили?

Єгор приречено зітхнув, сіпнув головою і підвівся:

— Ходімте. Однаково вже.

Пішов до просіки, не оглядаючись. Юрій Петрович подивився на Нонну Юріївну, Нонна Юріївна подивилася на Юрія Петровича, і обоє пішли слідом за Єгором.

— Ось,— сказав Єгор.— Такий, значить, стовп.

Тонка, гнучка жінка, заломивши руки, вигнулась, наче поправляє волосся. Біле тіло матово світилося в зелених сутінках лісу.

— Ось,— тихо повторив Єгор.— Значить, так вийшло. Усі мовчали. І Єгор скрушно замовк і схилив голову. Він

уже знав, що мало бути за цим мовчанням, уже готовий був до лайки, уже жалкував, що знову захопився, і сам лаяв себе найгіршими словами.

— Жінка якась! — здивовано гмукнув, підійшовши, Колька.

— Це чудо,— тихо промовила Нонна Юріївна.— Нічого ти, Колю, ще не розумієш.

І обійняла його за плечі. А Юрій Петрович дістав сигарети й простяг їх Єгорові. Коли закурили обидва, спитав:

— Як же ти сам дотяг її, Савелійовичу?

— Виходить, сила була,— тихо відповів Єгор і заплакав.

17

Того ранку, коли Єгор кола на воді рахував та ненароком Нонною Юріївною милувався, біля продовольчого магазину зустрілися Федір Іпатович з Яковом Прокоповичем. Яків Прокопович, ідучи на свою водну станцію, завжди в магазин заглядав, якраз до відкриття: чи не викинули чого цікавого? А Федір Іпатович приходив за сигналами згори: його особисто завмаг про новини повідомляв. І сьогодні він сюди на оселедчика націлився: закинули в цю точку банкового оселедчика. Делікатес. І щоб узяти цей делікатес, Федір Іпатович перший у черзі вгніздився.

— Здоров, Федоре Іпатовичу,— сказав Яків Прокопович, зайнявши чергу дев'ятнадцятим: у завмага та продавщиці не тільки Федір Іпатович знайомий був.

— Наше поважання,— відгукнувся Федір Іпатович і газету розгорнув: показати, що розмови починати не збирається.

Іншим разом Яків Прокопович, може, й звернув би увагу на непошану цю, може, й образився б. А зараз не образився, бо новину ніс пекучу й поспішав її з душі скинути.

— Що про ревізію чути? Які ефективності?

— Про яку таку ревізію?

— Про лісову, Федоре Іпатовичу. Про заповідну.

— Не знаю я ніякої ревізії,— сказав Федір Іпатович, а рядки в газеті раптом забігали, літери застрибали, і жодного слова вже не читалося.

— Таємна, значить, ревізія,— зробив висновок Яків Прокопович.— А свояк ні про що не сповіщає?

— Який такий свояк?

— Ваш. Єгор Полушкін.

Зовсім у Федора Іпатовича в очах заблимало. Яка ревізія? Причому Єгор? І спитати хочеться, і солідність утрачати боязко. Згорнув газету, засунув її в кишеню, насупився.

— Відомо, значить, усім.

А що відомо, і сам би дізнатися не проти. Та як?

— Відомо,— згодився Яків Прокопович.— Невідомі тільки висновки.

— Які висновки? — Федір Іпатович насторожився.— Не буде висновків ніяких.

— Очевидно, не в повному ви курсі, Федоре Іпатовичу,— сказав уїдливий Сазанов.— Будуть суворі висновки. На майбутнє. Для тих висновків учительку і включили.

Яка комісія? Яка вчителька? Які висновки? Зовсім уже Федір Іпатович через натяки змучився, зовсім уже готовий був прямо в Якова Прокоповича все розпитати, та якраз у цю мить магазин відчинився. Усі туди попливли, вздовж прилавків вишиковуючись, і розмова урвалася.

І вже тільки потім, коли повністю отоварились, відновилася: Федір Іпатович спеціально на вулиці чатував.

— Якове Прокоповичу, чогось я не докумекав. Де, кажете, Полушкін той перебуває?

— У лісі він перебуває: комісію веде. У ваші заповідні квартали.

Хмара хмарою Федір Іпатович додому повернувся. На Мар'їцу гаркнув, що та ледве склянку в руках утримала. Сів до сніданку — шматок у горло не ліз. Ох, Єгоре Полушкін! Ох, гадюко потайна! Недарма, видно, з учителькою любенькі розмови вів: під посаду копає. Під самісінький корінь.

Цілий день мовчав, думи свої чавунні перевертав. І комісія не святечко, а ревізія не подарунок. Та це ще туди-сюди, це ще стерпіти можна, а ось те, що свій же родич, друг-приятель, бідоносець чортів, корінь життя твій важелем підчепив, це до глухоти кривдно. Вогнем це

пече, до болю нестерпного. І простити цього Федір Іпатович не міг. Нікому б цього не простив, а Єгору — тим паче.

Два дні сам не свій ходив і їв через раз. На Мар'їцу гарчав, на Вовку хмурився. А потім відійшов нібито, навіть усміхатися почав. Тільки ті, хто добре Федора знав, усмішку ту, навіки застиглу, гідно оцінили.

Ну, а Єгор Полушкін про цю усмішку ні сном ні духом не знав і не здогадувався. Та якби й знав, уваги б не звернув. Не до чужих усмішок йому було — сам усміхався від вуха до вуха. І Колька усміхався, не вірячи власному щастю: Юрій Петрович йому на загальних радощах спінінг подарував.

— Головне, я не відразу вглядів! — усоте з невичерпним захватом розповідав Єгор.— Спершу, значить, наче вдарило мене, а потім забувся, що ж то вдарило. Дивився, дивився, значить, і вглядів!

— Учитися вам треба, Єгоре Савелійовичу,— вперто торочила Нонна Юріївна.

— Вам воно, звісно, видніше, а мене вдарило! Вдарило, хоч вірте, хоч ні, милі дружки ви мої хороші!

Так, радісно згадуючи про своє раптове осяяння, він і притюпав у селище. І на крайній вулиці раптом зупинився.

— Чого став, Єгоре Савелійовичу?

— Ось що,— серйозно сказав Єгор і зітхнув.— Не образите, га? Радість у мені зараз розлучатися не велить. Може, до мене завітаєте? Не дуже й добре, звісно, частування, але, може, честь зробите?

— Може, краще потім, Єгоре Савелійовичу? — зам'ялася Нонна Юріївна.— Мені б переодягтися...

— І так славні,— сказав Юрій Петрович.— Спасибі, Єгоре Савелійовичу, ми з дорогою душею.

— А мені за що, господи? Це вам спасибі, вам!

День був робочий, про що Єгор за час свого вільного життя якось забув. Харитина працювала. Олька в яслах бавилася, і вдома їх зустріло тільки котяче невдоволення. Єгор метнувся по всіх закутках, але в закутках було майже порожньо, і він відразу заметушився.

— Зараз, зараз, зараз. Синку, ти картопельку злагодь, чуєш? Нонно Юріївно, ви тут щодо господарства поміркуйте. А ви, Юрію Петровичу, ви відпочивайте поки що, відпочивайте.

— Може, господиню зачекаємо?

— А вона якраз і поспіє, отож відпочивайте. Куріть тут, умийтесь. Синок покаже.

Квапливо бурмочучи гостинні слова, Єгор уже кілька разів устиг полізти за Тіхвінську матір божу, обмацати порожню коробку з-під цукерок і зметикувати, шо грошей у домі немає й копійки. Ця обставина зовсім спантеличила його, додавши і без того нервозної метушливості, бо паралельно з бурмотанням він гарячково міркував, де б роздобути десятку. Проте на думку, крім сердитого Хари-тининого обличчя, нічого путнього не спадало.

— Відпочивайте, значить. Відпочивайте. А я... теє... Збігаю, значить. В одне місце.

— Може, разом збігаємо?— неголосно запропонував Юрій Петрович, коли Нонна Юріївна вийшла разом з Колькою.— Діло чоловіче, Єгоре Савелійовичу.

Єгор суворо нахмурився. Навіть пальцем посварився:

— Ображаєш. Ти гість, Юрію Петровичу. Як належить, значить. Ось і сиди собі. Кури. А я поклопочусь.

— Ну, а коли по-товариському?

— Не треба,— зітхнув Єгор.— Не псуй свята. І вибіг.

Одна надія була на Харитину. Може, з собою вона якісь капітали носила, може, позичити в кого-небудь могла, може, порадить щось путнє... І Єгор з порожнім кошиком, на дні якого сиротливо перекочувалася порожня пляшка, насамперед рвонув до своєї благовірної.

— А в мене спитав, коли запрошував? От сам тепер і приймай як знаєш.

— Тінушко, неможливе ти говориш!

— Неможливе? У мене он у гаманці неможливого — півтора карбованця до получки. На хліб та Ольці на молоко.

Червона вона перед Єгором стояла, пітна, розкуйовджена. І руки, великі, розпарені, перед собою на животі несла. Обережно, мов годувальників дорогих.

— Може, позичимо в кого?

— Немає у нас позичайлів. Сам кликав, сам і клопочись. А я твоїх гостей і в очі не бачу.

— Ех, Тінушко!.. Пішла.

А Єгор зітхнув, потупцяв у паркому коридорі, що вів до кухні, й раптом побіг.

До останнього причалу й останньої надії, до Федора Іпатовича. Бур'янова.

— Так, так,— сказав, вислухавши все, Федір Іпатович.— Значить, у цілковитому вдоволенні лісничий перебував?

— У цілковитому, Федоре Іпатовичу,—підтвердив Єгор.— Усміхався.

— До Чорного озера ходили?

— Ходили. Там... теє... туристи побували. Ліс попалили трохи, нашкодили.

— І тоді він усміхався, лісничий той?

Єгор зітхнув, нахилив голову, з ноги на ногу переступив. І треба було б збрехати, а не міг.

— Тоді він не всміхався. Тоді він тебе згадав.

— А коли ще згадував?

— А ще порубку стару, як ішли назад, знайшли. У старому сосняку.

— Ну, і які ж такі будуть висновки?

— Про висновки мені не сказано.

— Ну, а на порубку оту хто їх вивів? Компас, чи що?

— Самі вийшли. По дорозі назад.

— Самі, значить? Розумні у них ноги. Ну-ну.

Федір Іпатович сидів на ґанку в старій сорочці без ременя і без ґудзиків — нарозхрист. Підгонив топорища під сокири: штук десять сокир перед ним лежало. Єгор стояв навпроти, переступаючи з ноги на ногу: в.кошику бряжчала порожня півлітра.

Стояв, тупцявся, очі відводив: той, хто в борг просить, той заздалегідь винен.

— Усе, виходить, самі. І туристів самі знайшли, і поруб-ки старі. Спритно! Розумні, виходить, люди, га?

— Розумні, Федоре Іпатовичу,— зітхнув Єгор.

— Так, так. А я глянь, що роблю. Я інвентар лагоджу: його за описом передавати доведеться. Ну, то як скажеш, Єгоре, даремно я його лагоджу чи не даремно?

— Таж лагодити — не ламати. Воно завжди корисне діло.

— Корисне, кажеш? Тоді слухай мій висновок. Геть з двору мого в цю ж мить, поки я Пальми на тебе не нацькував! Щоб і не бачив я тебе більше й чутки не чув. Ну, чого стоїш, тупцяєш, бідоносцю чортів? Вовко, пускай Пальму! Візьми його. Пальмо, хапай! Хапай!

Тут Пальма й справді голос подала, і Єгор пішов. Ні, не від Пальми: зроду ще собаки його не чіпали. Сам пішов, зміркувавши, що грошей тут не позичать. І дуже через це засмутився.

Вийшов з двору, постояв, подивився на півня, що сокирою його був зроблений. Усміхнувся до нього, як до знайомого, і враз смуток його зник. Ну не роздобув він грошей на частування, то чи варто через це журитися, коли з даху півень кукурікає, а в лісі діва біла коси чеше? Ні, Федоре Іпатовичу, не досягнеш ти тепер образи моєї, бо в мені спокій оселився. Той спокій, який ніколи не відвідає тебе, ніколи тобі не всміхнеться. А що грошей немає і людей прийняти не можу, то це байдуже. Коли діву вони мою зрозуміли, то й це вони зрозуміють.

І, подумавши так, він з легким серцем і порожнім кошиком потюпав до власного дому. І порожня пляшка весело бряжчала в такт.

— Товаришу Полушкін! Полушкін!

Оглянувся: Яків Прокопович. З човнової, видно, станції: ключі в руці несе.

— Здоров, товаришу Полушкін. Куди поспішаєш? Сказав Єгор, куди поспішає.

— Гість поважний,— відповів Яків Прокопович.— А кошик порожній. Негаразд.

— Чайком побалуються.

— Негаразд,— суворо повторив Яків Прокопович.— Проте коли по-сусідському, то можна поміркувати. Я маю непочату банку оселедця і йду до магазину з твоїм порожнім кошиком. А ти маєш поважного гостя. Вийде?

— Що вийде? — не зрозумів Єгор.

Яків Прокопович з докором подивився на нього. Зітхнув навіть, дорікаючи за некмітливість.

— Знайомство.

— Ага! — сказав Єгор.— З тобою, чи що?

— Я прихожу з усім припасом з магазину. Ти мені радий і знайомиш. Як колишнього справедливого начальника.

— Ага,— полегшено сказав Єгор, зрозумівши нарешті всю складність товарообміну — Це вийде.

— Оце ти молодець, товаришу Полушкін,— з почуттям відзначив Яків Прокопович, забираючи в Єгора порожнього кошика.— Лісничий — птах важний. Якщо він не перелітний, звісно.

З тим вони й розійшлися. Єгор припустив додому, де вже щосили кипіла картопелька. А через півгодини з'явився й сам Яків Прокопович з важким кошиком, у якому вже не бряжчало, а булькало. На Якові Прокоповичу був неймовірно новий костюм і солом'яний капелюх з дірочками.

А фокус полягав у тому, що Яків Прокопович дуже любив знайомитися з людьми, що займають посаду. І що вища була посада, то більше любив. Навіть вихвалявся:

"У мене секретар знайомий. І двоє голів".

І не мало для нього значення, чого вони там голови, а чого — секретарі. У нього свій табель був.

І нового лісничого він точно вирахував: трохи вище за директора радгоспу і трохи нижче за інструктора райкому. А особисті якості Юрія Чувалова не цікавили Якова Прокоповича. Ну зате, правда, він ніяких благ од нього одержувати й не розраховував. Він безкорисливо знайомився.

— Суворості дотримуємо мало,— говорив він за столом.— Багато стало відволікань у нашого народу. А ось візьмімо моє життя: що в ньому головне? Головне в ньому— що звелено. Але ж я сам, і мені не радісно. Щось мені, дорогий, шановний товаришу, не радісно. Може, я чогось не досяг, може, я щось недостатньо зрозумів, не знаю. Знаю, що доходжу літнього віку, сказати по-науковому, без цілковитої до себе поваги. Незрозуміло.

Юрій Петрович насилу підтримував його пишну розмову, а Єгор і зовсім не слухав. Він щасливий був, що в його домі сидять хороші, веселі люди і що Харитина, повернувшись з роботи, груди свої випнула зовсім з іншого приводу.

— Гості ви наші дорогі, здрастуйте! Нонно Юріївно, красуне ти моя, зарум'янилася ж ото як на нашому сонечку! Налилася, дівчина, мов яблучко, визріла!

І з Нонною розцілувалася, і Єгора шанобливо звала, і з тайників своїх цукерки з печивом дістала. А потім повела Нонну Юріївну в кухню. Про що вони там говорили, він не знав, але не боявся, бо в хороше вірив квапливо й радісно. Не знав, що сувора, галаслива й сильна дружина його на табурет упала і заплакала раптом тихо й жалібно:

— Силоньки моєї нема, Нонно ти моя дорога Юріївно. Вимотав мене чоловік мій, вимучив і снів позбавив. Хай би краще пив він щодня, хай би краще бив він мене, хай би краще на чужі спідниці поглядав. Роки йдуть, діти ростуть, а міцності в житті нашому немає. Ніякої немає міцності, дівчино. І сьогодні немає, і завтра не буде. А чи ж можна без сімейної міцності та людської шаноби дітей викохати? Мати тіло живить, батько — душу, отак світ тримається. А коли в сім'ї нелад, коли я, баба темна й немудра, і за матір, і за батька, і хлібом годую, і душу зміцнюю, це ж лихо, Нонно Юріївно, гірке бідування. Не зміцнимо ми, баби, душ синів наших. Крикливі ми, та відхідливі, слізливі, та незнахідливі. Цілий день у пранні та куховарстві, в ганчір'ї та білизні, а в кухні чоловіка не виростиш.

Так вона плакала, а для Єгора все було пречудово, все було правильно, і після третьої чарочки він не витримав:

— Заспівай, Тіно, чуєш? Зроби ласку гостям дорогим. Сказав і злякався: знову "тягри" свої заведе. А Харитина

груди випнула, голову закинула, піднатужилась і затягла — аж шибки задеренчали.

Зачем вы, девочки, красивых любите...

І Юрій Петрович, брови докупи звівши, підспівувати їй узявся. А за ним і Нонна Юріївна: тихесенько, себе соромлячись. А там і Єгор з Колькою. Харитина пісню вела, а вони співали. Шанобливо й бережно.

Тільки Яків Прокопович не співав: хмурився. І шкодував, що частування даремно перевів: коли начальник пісні другим голосом співає — хіба це начальник? Ні, такий довго не втримається, це напевно. Згорить.

18

Усе селище чуло, яких пісень співали в Полушкїна. Як потім усім застіллям Нонну Юріївну проводжали, як сміялися вони і як Єгор особисто їй заспівав свою улюблену:

Ах, люди добрые, поверьте.

Ды расставанье ды хуже смерти!

А Юрій Петрович повернувся ночувати до Єгора. Кольці в хаті постелили, а чоловіки лягли в сарайчику. А от про що вони розмовляли, про це ніхто не чув, бо розмова та була серйозна.

— Єгоре Савелійовичу, що, коли я вам цей ліс доручу?

— А як же свояк? Федір Іпатович?

— Жук ваш Іпатович. Жук і пройдисвіт, самі бачили. Ну, а коли по совісті? Коли лісником вас—буде порядок?

Єгор помовчав, подумав. Тиждень тому він за таку пропозицію горло б своє надірвав, запевняючи, що і порядок буде, і робота, і все, що належить. А зараз — дивна річ! — зараз начебто й не дуже зрадів. Ні, зрадів, звісно, але радості своєї не висловив, а спокійно обміркував усе, зважив і сказав, як солідний чоловік:

— Порядок буде повний.

— Ну, дякую, Єгоре Савелійовичу. Завтра все й вирішимо. На добраніч.

Юрій Петрович на бік повернувся й сонно задихав, а

Єгор довго лежав без сну. Лежав, думав хороші думи, відчував повний, урочистий спокій, прикидав, що він зробить у лісі доброго й корисного. І думи ці зовсім непомітно перейшли в сон, і заснув він міцно й глибоко, як хлопчина. Без тривог і хвилювання.

А ось Федір Іпатович спав погано: хропів, метався, прокидався раптом і собаку слухав. Пальма ланцюгом бряжчала, рвалася кудись, гавкала на всю округу, і Федір Іпатович шкодував, що не стара вона собака. Лютував, перекидався з боку на бік, а потім вирішив, що шкода не шкода, а навесні все одно пристрелить. 1 з цим радісним рішенням якось дотяг до ранку в тяжкій напівдрімоті.

Снідати сів без усякого апетиту. Колупав яєчню виделкою, хмурився, на Мар'їцу бурчав. А потім у вікно глянув і мало виделки не впустив.

Перед хатою його стояли Єгор Полушкін і новий лісничий Юрій Петрович Чувалов. Єгор чогось на півня показував і сміявся. Зуби шкірив.

— Прибери-но все це, Мар'їцо,— сказав Федір Іпатович.

— Що все, Феденько?

— Жрання забери! — гарикнув він раптом.— Усе, щоб чисто на столі!

Не встигла Мар'їца стола витерти — двері відчинилися, і обидва увійшли. Привіталися, але рук не подали. Ну, Єгорові першому й не належить начебто, а от що Чувалов од бур'яновського потиску свою уберіг, це Федора Іпатовича насторожило.

— Славна у вас хатка,— сказав Юрій Петрович.— Чи не тісно утрьох?

— Це кому тісно? Це нам тісно? Це в рідному домі...— почала була Мар'їца.

— Годі! — гримнув господар.— Іди звідси. У нас своя розмова.

Вийшла Мар'їца до сина в сусідню кімнату. А Вовка знак їй там зробив і знову вухом до щілини замкової припав.

— І підлога дощана. Розкішно.

— За все заплачено. Все за законом.

— Щодо закону ми суд спитаємо. А поки що візьмемося до діла. Ось вам новий лісник, товариш Полушкін Єгор Са-велійович. Прошу в моїй присутності за актом передати йому майно та документацію.

— Наказу не бачу.

— З наказом не затримаю.

— Коли буде, тоді й передам.

— Не ускладнюйте свого становища, Бур'янов. Передайте зараз, наказ одержите завтра. Усе зрозуміло?! Ось і почнемо. Як, Єгоре Савелійовичу?

— Почнемо,— сказав Єгор.

— Ну, гаразд.— Федір Іпатович як пуд упустив.— Почнемо.

Два дні Єгор майно приймав, кожну сокиру, кожен хомут оглядав. А потім провів Юрія Петровича до міста, запріг казенну кобилу, що перейшла в його розпорядження, і разом з Колькою подався в заповідний ліс. Наводити порядки.

— Коли повернетеся? — спитала Харитина.

— Не скоро,— сказав.— Поки все там не зробимо як треба, не повернемося.

Колька віжками посмикав, поцмокав: поїхали. А Юрій Петрович тим часом, до міста прибувши, написав відразу два накази: про зняття з роботи Бур'янова Ф. І. та про призначення на посаду Полушкіна Є. С. Потім відніс начальникові карного розшуку папочку Федора Іпатовича, написав заяву, потрібну для порушення справи, а прийшовши додому, сів за листа. Великими літерами написав:

Здрастуй, дорога мамочко!

Закінчивши листа, довго сидів, звівши брови і втупившись в одну точку. Потім узяв ручку, рішуче вивів: "Дорога Марино!" Подумав, закреслив "дорога", написав "шановна", закреслив і "шановну" й кинув ручку. Лист не складався, аргументи здавалися непереконливими, мотиви незрозумілими, і взагалі він ще не вирішив, чи варто писати цього листа. І не написав.

А Єгор захоплено чистив ліс, прорубував зарослі просіки, стягав у купи вітролом та сухостій. Він спорудив курінь, де й жив разом з Колькою, щоб не витрачати даремно часу на поїздки додому. І все одно часу йому не вистачало, і він був щасливий, що йому не вистачає часу, і, коли б доба була вдвічі довша, він би й тоді завантажив її від світанку до світанку. Він працював з азартом, з виснажливою, майже чуттєвою насолодою і, засинаючи, встигав подумати, яка він щаслива людина. І спав з усмішкою, і прокидався з усмішкою, і цілий день ходив з нею.

— Синку, ти вірші складати вмієш?

Колька сердито засопів і не відповів. Єгор, не здаючись, спитав ще раз. Колька знову засопів, але відповів:

— Про це не питають.

— Я для діла,— пояснив Єгор.— Розумієш, синку, турист усе одно сюди проникне, бо всього лісу не обгородиш, а один я не встежу. І буде знову Юрієві Петровичу прикрість. Ну, звісно, можна написи туристові зробити: мовляв, те дозволено, а це заборонено. Тільки ж нудно це, написи в лісі, еге ж? Ось я й придумав: вірші. Гарні вірші про порядок. І туристові буде весело, і нам спокійно.

— Гаразд,— зітхнув Колька.— Спробую.

Після оди на смерть Ункаса Колька написав тільки один вірш— про дівчинку з кісками та про кохання до смерті,— але нічого путнього з

цього не вийшло. Оля Кузіна показала вірш Вовці Бур'янову. Вовка з реготом прочитав його в класі, і Кольку довго дражнили женихом. Він дуже засмутився і вирішив назавжди покінчити з творчістю.

— Для діла хіба що. А так — пустощі це, татку.

— Ну, не кажи,— засумнівався Єгор.— А пісні ж тоді як?

— Ну що пісні, що пісні?.. Не будеш же ти пісень туристам співати, так?

— Не буду,— згодився Єгор.— Нема коли. Ми їх... теє... випалимо.

Другого дня Колька не пішов з батьком у квартали і якнайдалі відклав спінінг. Дістав зошита, олівця і, хмурячись та сердито ворушачи губами, почав складати вірші. Справа виявилася нелегкою, Колька впрів і заморився, але надвечір видав першу продукцію.

— Ну, слухай, татку.— Колька в пошуках натхнення глянув на вечірнє небо, відкашлявся і заспішив:

Громадяни туристиі Аби було чисто, не паліть у лісі вогнища свої. Відшукайте ліпше ви дрівцяток трішки, що для вас залишили лісники.

— Ага,— сказав Єгор.— Про вогнище — це добре, а то ще, не дай боже, ліс попалять. Це піде, синку, молодець.

— У мене ще про мурахів є,— оголосив Колька, явно потішений батьківським визнанням.— Так, значить:

Ми мурахи, живемо в лісах, і хатина наша має з глиці дах. Ви проходьте мимо і не зачіпайте, бо для вас мурахи добрі друзі, знайте.

— Оце так так! — з почуттям сказав Єгор.— Це ти здорово написав. І доладно.

— Я завтра ще напишу! — закричав Колька натхненно.— Я, може, цілу поему напишу!

— Треба, щоб коротко,— уточнив Єгор.— Коротко і ясно. Ось як про мурахів.

— Буде коротко,— підтвердив Колька.— Коротко й дзвінко.

Залишивши Кольку складати дзвінкі вірші, Єгор другого дня подався додому. Настругав дощок, збив з них щити, повантажив усе на віз, і вельми терпляча казенна кобила вже надвечір рушила назад до куреня біля Чорного озера.

Стара кобила йшла поважним кроком. Єгор зосереджено бив комарів і роздумував, що б ще таке зробити в підвідомчому лісі. Може, старі дерева перемітити, щоб—борони боже! — не повалив хто на дрівця чи на матеріал. Може, ще що придумати для туристів, які пронюхали про заповідний куточок і тепер уже нізащо не дадуть йому спокою. А може, й справді переписати всю лісову живність у грубезний зошит і подарувати цього зошита Юрієві Петровичу: ото, мабуть, здивується!

І так він трясся на возі второваною лісовою дорогою і думав свої думи, поки тягучий тріск падаючого дерева не привернув його уваги. З тяжким зітханням упало це дерево на землю, на мить стало тихо, а Єгор, натягнувши віжки, зіскочив з воза й побіг. І поки біг, виразніший ставав стукіт квапливих злодійських сокир, і він біг на цей стукіт.

Біля поваленого стовбура метушилося двоє, обрубуючи гілки. Але Єгор зараз не рахував порубників: двоє то двоє, п'ятеро то п'ятеро. Він усвідомив своє право, і це усвідомлення робило його безстрашним. І

тому він просто забіг з боку просіки, щоб дорогу їм відрізати, крізь кущі продерся і закричав:

— Стій і з місця не руш! Прізвщце? 1

Обернулися ті двоє: Філя та/Черепок./1 Єгор зупинився, наче на пень наскочив. /

— О! — сказав Філя.— Помічник прийшов.

А Черепок дивився злими червоними очицями. І мовчав.

— Яке цікаве виходить явище,— вів далі Філя, усміхаючись ще привітніше, ніж раніше, в дружні часи.— Історична, можна сказати, зустріч. На високому рівні за круглим пеньком.

— Навіщо повалили? — глухо спитав Єгор, штовхнувши ногою деревину.— Хто звелів валити?

— Обов'язок,— зітхнув Філя, але усмішки не сховав.—

Навіщо, цікаво тобі знати? А в фонд. Відвантажимо завтра три порожні півлітри: нехай палять танки імперіалізму бензиновим вогнем.

— Хто звелів, питаю! — Єгор з усієї сили звів брови, щоб стати суворим хоч трошки.— Знову шабашка ваша дика, так розуміти, еге?

— Розумій так, що три півлітри.— Філя солодко прицмокнув і замружився.— Одну можемо тобі подарувати, якщо підсобиш.

Єгор поглянув на Черепка, що дивно сопів, і сказав:

— Сокири давайте.

— Сокир ми тобі не дамо,— сказав Філя.— А дамо або півлітру, або по шиї. Сам вибирай, що тобі зручніше.

— Я як офіційний лісник тутешнього масиву офіційно вимагаю...

— А прізвище моє сьогодні буде Пупкін,— глухо, як з бочки, сказав Черепок.— Так і запиши, поліцаю проклятий.

Замовк, і відразу стало тихо-тихо, тільки трав'яні бабки дзвеніли. І Єгор почув і цей дзвін, і цю тишу. І зітхнув:

— Який такий поліцай? Навіщо отак?

— У начальство виліз? — захрипів Черепок.— Виліз у начальники і вже знущаєшся? Уже прізвище питаєш? А це ти бачив? Бачив, трясця твоїй матері?..

Він картинно рвонув на грудях перепрілу стару сорочку, і вона розпалася від плеча до пупа, розпалася враз, без звуку, як у німому кіно. Черепок, вислизнувши з рукавів, повернувся і підставив Єгорові пітну спину:

— Бачив?

Брудна, зігнута колесом спина його була вся у горбистих синіх рубцях. Рубці йшли від боку до боку, ламаючись на худому, гострому хребті.

— Художньо розписано,— сказав Філя, посміхаючись.— Видно руку майстерності.

— Все тут розписано, все! — кричав Черепок, не розгинаючись.— І поліцаї, і есеси, і жандарми німецькі. Ти теж хочеш? Ну, давай! Давай розписуйся!

— Жінку з малими дітьми у нього поліцаї в хаті спалили,— тихо й несподівано серйозно сказав Філя.— Закрийся. Закрийся, Льоню, не перед тим виставляєшся.

Черепок покірно накинув роздерту сорочку, схлипнув і сів на щойно повалену сосну. Незважаючи на спеку, його тіпало, він весь час тер шкарубкими долонями неголене обличчя і повторював:

— А жити коли буду, га? Жити коли почну?

І знову Єгор почув дзвін бабок і дзвін тиші. Постояв, чекаючи, коли відрине від серця тяжкий жаль, подивився, як здригається в незрозумілому ознобі Черепок, і гучно ковтнув, бо стисло раптом горло Єгорове, аж підборіддя затремтіло. Але він проковтнув цей клубок і тихо сказав:

— При законі я.

— А хто ж знатиме?—спитав Філя.— Що він, порахований, ліс твій?

— Усе в держави пораховано,— сказав Єгор.— І тому вимагаю з лісу вшитися. Завтра акт на порубку складу. Сокири давайте. 4

Руку до сокир простяг, але Філя враз перехопив ту, що ближче. І на руці виважив:

— Сокиру тобі? А сокирою не хочеш? Ліс глухий, Єгоре, а ми люди темні...

— Віддай йому сокиру,— сказав раптом Черепок.— Світла я не люблю. Я темряву люблю.

І пішов крізь кущі, сорочки не підібравши. І розірвана перепріла сорочка волочилася за ним, чіпляючись за гілля.

— Ну, Єгоре, не ображайся, коли поночі зустрінемося! Це Філя на прощання сказав, сокири йому пожбуривши.

А Єгор затаврував повалене дерево, забрав сокири й повернувся до сонної кобили. Сів на віз, вжарив раптом батогом по невинній казенній спині й затрусився до озера. Тільки сокири об щити брязкали.

Біля озера Колька чекав з віршами про гарну поведінку. І це було єдине, про що хотів думати Єгор.

З кожним днем Нонна Юріївна дедалі гостріше відчувала необхідність з'їздити до міста. Чи то по книжки, чи то по зошити. Спочатку тинялася, а потім пішла до директора школи й багатослівно, хвилюючись, повідомила його, що навчального року без цієї поїздки почати неможливо. І що вона хоч зараз ладна поїхати й привезти все, що потрібно.

— А що потрібно? — здивувався директор.— Нічого, слава богу, не потрібно.

— Глобус,— сказала Нонна Юріївна.— У нас зовсім нікудишній глобус. Замість Антарктиди — дірка.

— Немає в мене лімітів на ваші Антарктиди,— пробурчав директор.— Вони глобусами у футбол грають, а тоді дірка. До речі, з погляду філософії, дірка — це теж дещо. Це певний простір, оточений матеріальною субстанцією.

— Можу й м'яч купити,— з готовністю закивала Нонна Юріївна.— І взагалі. Інвентар.

— Гаразд,— згодився директор.— Якщо в тридцятку вкладетеся, відпущу. Дорога за ваш рахунок.

У місті проходила якась обласна нарада, і місць у готелях не було. Проте ця обставина скоріше порадувала Нонну Юріївну, ніж засмутила. Вона відразу ж подзвонила до Юрія Петровича, сказала, що її примусом відправили сюди у відрядження, і не без таємної зловтіхи повідомила, що місць у готелі немає.

— Ви людина авторитетна,— говорила вона, всміхаючись телефонній трубці.— Поклопочіться про командировочного педагога з дрімучого закутка.

— Поклопочуся,— сказав Юрій Петрович бадьоро.— Голодна, мабуть? Ну, приходьте, щось придумаємо.

— Ні...— раптом пискнула Нонна Юріївна.— Тобто прийду.

Саме в цю мить Нонна раптом виявила, що в ній досі мирно вживалися дві зовсім протилежні істоти. Однією з цих істот була спокійна, впевнена в собі жінка, що вибила липове відрядження і ловко говорила по телефону. А другою— боягузливе дівча, що смертельно боялося всіх чоловіків, а Юрія Петровича особливо. Те дівча, що пискнуло в трубку "ні".

А Юрій Петрович замість клопотатися до буфету кинувся. Накупив булочок, молока, солодощів, замовив чай покоївці. Тільки встиг у номері прибрати й накрити на стіл, як постукала сама Нонна Юріївна.

— Пробачте. Вам не вдалося допомогти мені, Юрію Петровичу?

— Що? Ага, з улаштуванням. Я дзвонив. Обіцяли до вечора щось зробити, але без гарантії. Ось чайку поп'ємо — ще подзвоню.

Брехав Юрій Петрович з деяким прицілом, хоч ніяких завчасно обдуманих намірів у нього не було. Просто йому дуже подобалася ця сором'язлива вчителька, і він не хотів, щоб вона пішла. Номер був двокімнатний, і потай мріялося, що Нонна Юріївна змушена буде лишитися тут до ранку. Ось і все, а решту він гнав від себе щиро й наполегливо. І тому частувати Нонну Юріївну міг з чистою совістю.

Зголодніла мандрівниця поглинала бутерброди з недіво-чим апетитом. Юрій Петрович особисто робив їх для неї, а сам задовольнявся спогляданням. І ще розпитував: йому подобалася її дитяча звичка відповідати з напханим ротом.

— Отже, ви вважаєте старанність позитивною якістю сучасної людини?

— Безумовно.

— А хіба тупе "буде зроблено" не породжує бездумної догідливості? Адже особистість починається з усвідомлення власного "я", Нонно Юріївно.

— Особистість сама по собі ще не ідеал: Гітлер теж був особистістю. Ідеал — інтелігентна особистість.

Нонна Юріївна була максималістка, і це теж подобалося Юрієві Петровичу. Він увесь час усміхався, хоча внутріш-

ньо підозрював, що ця усмішка може мати ідіотський вигляд.

— Під інтелігентною особистістю ви розумієте особистість високоосвічену?

— Оце вже ні. Освіта — кількісна оцінка людини. А інтелігентність — —оцінка якісна. Звичайно, кількість здатна переходити в якість, але не в усіх і не завжди. І для мене, наприклад, Єгор Полушкін куди більший інтелігент, ніж хтось із трьома дипломами.

— Сувора у вас шкала оцінки.

— Зате правильна.

— А ще яку якість ви хотіли б бачити в людях?

— Скромність,— сказала вона, раптом похнюпившись.

Юрій Петрович подумав, що ця відповідь скоріше реакція на ситуацію, ніж точка зору, але розвивати цю тему не наважився. На цей час Нонна Юріївна з'їла всі тістечка і тепер слухняно досьорбувала чай.

— Ви ж не забудете подзвонити стосовно готелю?

— Ага! — спохопився Юрій Петрович.— Звичайно, звичайно.

Він підійшов до телефону і, поки Нонна Юріївна прибирала з столу, набрав неіснуючий номер. У трубці сердито гуло, і Юрій Петрович боявся, що вона почує цей гудок. І говорив голосніше, ніж треба:

— Комунгосп? Мені начальника відділу. Здрастуйте, Петре Івановичу, це Чувалов. Так-так, я дзвонив вам. Що? Та це неможливо, Іване Петровичу! Що ви кажете? Послухайте, я дуже вас прошу...

Через недосвідченість Юрій Петрович не тільки плутав ім'я начальства, а й не робив пауз між реченнями, і якби Нонна Юріївна слухала, що він бурмоче, вона б одразу все зрозуміла. Але Нонна Юріївна

була заглиблена у свої думи, даючи Юрієві Петровичу можливість наївно брехати в телефонну трубку.

Секрет полягав у тому, що Нонна Юріївна вперше в житті була в гостях у молодого чоловіка.

і/27*

103

Поки йшла студентська вечеря з молоком та тістечками, дівча, що вживалося в її істоті поряд з жінкою, почувало себе цілком у гуморі. Та коли чаювання закінчилось, а за вікном згустилися сутінки, дівча почало лякливо відступати на другий план. А на перший дедалі помітніше виходила жінка: це вона зараз оцінювала поведінку Юрія Петровича, це вона відчувала, що подобається йому, це вона наполегливо згадала, що ніхто не помітив, як Нонна Юріївна зайшла в цей номер.

І ще ця жінка сердито говорила зараз Нонні: "Не будь дурною". Нонна дуже лякалася цього голосу, але він звучав у ній все наполегливіше: "Не будь дурною. Ти ж заради нього організувала це відрядження, отож не будь ідіоткою, Нонко". І Нонна дуже лякалася цього голосу, але не сперечалася з ним.

Ось чому вона й не розібралася в наївній грі Юрія Петровича з телефонною трубкою. А схаменулася, тільки коли він сказав:

— Знаєте, Нонно, а місць і справді немає. В жодному готелі.

Жінка зраділа, а дівча перелякалося. І Нонна ніяк не могла втямити, що ж робити їй самій: радіти чи лякатися?

— Боже мій, але ж у мене в місті немає знайомих.

— А я? — Юрій Петрович спитав сердито, тому що боявся, коли б Нонна не запідозрила його в таємних намірах.— Номер "люкс", місця вистачить.

— Ні, ні...— сказала Нонна Юріївна, проте ці двоє "ні" прозвучали як одне "так", і Юрій Петрович мовчки пішов стелити собі на дивані:

Тепер, коли мовчазно вирішилося, що Нонна лишається, вони раптом перестали розмовляти і взагалі намагалися не бачити одне одного. І поки дівча, що сиділо в Нонні, завмирало від страху, жінка поводилася з гордою незворушністю.

— Можна скористатися ванною?

■— Будь ласка, будь ласка.— Юрій Петрович раптом заметушився, бо це спитала жінка, і він миттю відчув себе хлопчиськом.— Рушник саме сьогодні міняли. Ось...

— Дякую вам.

І жінка гордо пройшла повз нього, перекинувши через руку свій найошатніший халатик. Юрій Петрович ще не встиг оговтатися від несподіваного тону, як полохливе дівча відразу висунуло голову з ванної кімнати:

— Тут засувки немає!

— Я знаю, не турбуйтесь,— усміхнувся Юрій Петрович, відчувши деяке полегшення.

Треба сказати, що на відміну від Нонни Юріївни він потрапляв у подібні ситуації, але завжди всі його жінки самі вирішували, як їм поводитися, і Юрієві Петровичу за лишалося тільки не бути ідіотом. Але жінка, яка раптом визирала з Нонни Юріївни, скоріше грала в якусь гру, і

лісничий ніяк не міг зміркувати, як далеко гра ця заходить. І через те йому було й легше й простіше, коли на зміну цій таємничій жінці приходило знайоме дівча з круглими від страху очима.

— Ой! — сказало це дівча, старанно загортаючись у халатик.— У вас і дверей немає.

Спальня двокімнатного номера відділялася від вітальні портьєрою, і зараз Нонна Юріївна розгублено тупцювала на порозі.

— Стілець поставте,— порадив Юрій Петрович.— Якщо я спросоння переплутаю, куди йти, то наштовхнуся на стілець. Він загуркотить, і ви встигнете закричати.

— Дякую вам,— холодно відпарирувала Нонна Юріївна жіночим голосом.— На добраніч.

Юрій Петрович пішов у ванну, навмисно довго вмивався, щоб Нонна Юріївна встигла не тільки влягтися, а й заспокоїтись. Потім погасив світло, навшпиньках покрався до дивана, і старий диван заверещав усіма пружинами, як тільки він на нього сів.

— Ч-чорт! — голосно сказав він.

— Ви ще не спите? — раптом тихо спитала Нонна Юріївна.

— Ні ще.— Юрій Петрович скидав сорочку, але відразу надяг її знову. — Що ви хотіли, Нонно?

Нонна промовчала, а його серце забилося легко й стрімко. Він схопився, ступнув у сусідню кімнату, з гуркотом відштовхнувши стільця, що стояв на порозі.

— Ч-чорт!..

Нонна Юріївна тихо засміялася.

— Вам смішно, а я розбив ногу.

— Бідолашний!

У густих сутінках він побачив, що вона сидить на ліжку, як і раніше, кутаючись у халатик. І відразу зупинився.

— Ви так і сидітимете цілу ніч?

— Можливо.

— Але ж це безглуздо.

— А якшо я дурна?

Вона говорила зовсім спокійно, але це був спокій з усієї сили: йому здавалося, що він чує шалений стукіт її серця. Юрій Петрович зробив ще крок, невпевнено опустився на коліна на витертий готельний килимок і обережно взяв її руки. Вона покірно віддала їх, і халатик на її грудях відразу розійшовся наївно й беззахисно.

— Нонно...— Він цілував її руки.— Нонночко, я...

— Засвітіть світло. Ну будь ласка!

— Ні. Навіщо?

— Тоді мовчіть. Хоч би мовчіть.

Вони розмовляли так тихо, що не чули, а вгадували слова. А чули тільки, як шалено б'ються серця.

— Нонно, я мушу тобі сказати...

— Та мовчіть же. Мовчіть, мовчіть!

Що він міг зараз їй сказати? Що кохає її? Вона це відчувала. Чи, може, не кохає? Боже мій, як же він може не кохати її, коли він тут, поряд? Коли він стоїть на колінах і цілує їй — їй! — руки?

Так думала Нонна Юріївна. Навіть не думала, ні, вона не здатна була зараз ні про що думати. Це все проносилося, мелькало в її голові, це все намагалося усвідомити, збагнути лякливе дівча, а жінка невідступно думала лише про те, що він надто вже довго цілує їй руки.

Вона обережно потягла їх на себе, а він не відпускав і втикався в долоні лобом.

— Нонно, я повинен тобі сказати...

— Ні, ні, ні! Не хочу. Не хочу нічого чути, не хочу!

— Нонно, я старший, я зобов'язаний...

— Поцілуй мене.

Нонна з жахом почула власний голос, і дівча забунтувало, запручалося в ній. А Юрій Петрович ще стояв на колінах, ще був далекий, так недосяжно далекий від неї. І вона повторила:

— Поцілуй, чуєш? Мене ще ніхто, ніхто не цілував. Ніколи.

Якби він згаяв ще мить, вона б кинулася з вікна, втекла б світ за очі або на зло всім з'їла б цілу коробку сірників: у такий спосіб, за словами мами, наклала на себе руки якась дуже нещасна дівчина. Це була остання спроба відчайдушної жінки, що досі таємно жила в ній. Остання спроба перемогти самотність, нічну тугу, безпричинні сльози й солідні окуляри, яких Нонна болісно соромилася

А потім... Що було потім?

— Нонно, я кохаю тебе.

— Тепер говори. Говори, говори, а я слухатиму.

Вони лежали поруч, і Нонна весь час тягла на себе простирало. Але тепер у ній вже не було суперечки, тепер і відважна жінка, і лякливе дівча дуже злагідно всміхались одна одній в її душі.

— Я піду по сигарету. Нічого?

— Іди.

Вона лежала з заплющеними очима й живою усмішкою. У неї питали дозволу, вона могла щось забороняти, а щось дозволяти, і від цієї раптово знайденої могутності трохи ламорочилася голова. Вона ледь підвела вії, побачила, як біла постать, знову грюкнувши стільцем і чортихнувшись, пропливла в сусідню кімнату, почула, як черкнув сірник, відчула димок. І сказала:

— Кури тут. Поряд.

Біла постать зупинилася у дверях.

— Ти повинна зневажати мене. Я вчинив підло, я не сказав тобі, що... — Сміливість Юрія Петровича випаровувалася з швидкістю майже антинауковою.— Ні, я не одружений... Тобто формально я одружений, але... Розумієш, я навіть мамі ніколи не говорив, а тобі зобов'язаний...

— Зобов'язаний? Чи не вирішив ти, що я одружити тебе хочу?

Це був чужий голос. Ні жінки й не дівчати, а когось третього. І Нонна Юріївна зраділа, виявивши його в себе.

— Не хвилюйся: ми ж сучасні люди.

Він щось говорив, але вона чула тільки його винуватий, навіть трошечки запобігливий голос, і в ній уже бунтувало щось зле й горде. І, скоряючись цій злій гордості, що вже тріумфувала, Нонна скинула ковдру й почала неквапливо одягатися. І, незважаючи на те, що вона вперше одягалася при мужчині, їй не було соромно: соромно було йому, і Нонна це розуміла.

— Ми цілком сучасні люди,— повторювала вона, над силу всміхаючись.— Заміжжя, загси, весілля — які дурниці! Які, по суті, все дурниці! Все на світі! Я сама прийшла й сама піду. Я вільна жінка.

Він розгублено мовчав, не знаючи, що сказати їй, як пояснити і як утримати. Нонна спокійно одяглася, спокійно розчесала волосся.

— Ні, ні, не проводжай. Ти людина сімейна, особа офіційна. Що можуть подумати покоївки, уявляєш? Жах, що вони можуть про тебе подумати!

Нонна Юріївна поверталася додому незручним ранішнім поїздом. Сиділа, зіщулившись у кутку, притиснувши до себе новий круглий, мов футбольний м'яч, учнівський глобус, і вперше в житті жалкувала, що ніяк не може заплакати.

А Юрій Петрович залишився в цілковитому сум'ятті. Просидівши на роботі цілий день нерухомо й викуривши пачку сигарет, увечері написав-таки листа таємничій Марині, але не відіслав, а три дні носив у кишені. А потім перечитав і порвав на клаптики. І знову нерухомо сидів за столом, який щодня вкривався новими шарами вхідних і вихідних. І знову півночі складав листа, який цього разу починався: "Кохана моя, прости!.." Але Юрій Петрович не був мастак писати листи, і цього листа спіткала така сама доля.

— Треба поїхати,— повторював Юрій Петрович, без сну перевертаючись на готельному ліжку.— Завтра ж, ранішнім поїздом.

Але приходив ранок, і де й дівалася рішучість, і Чувалов знову мучився і кляв себе найгіршими словами. Ні, не за Нонну Юріївну.

Два роки тому в глухе алтайське лісництво приїхала з Москви практикантка. На той час Юрій Петрович уже відвик од студентських теревенів, ще не звик до міні-спідниць і ходив за практиканткою, мов цуцик. Дівчисько вертіло сором'язливим лісничим з садистською насолодою, і часом Юрієві Петровичу здавалося, що не вона у нього, а він у неї проходить практику. Через тиждень вона оголосила, що в неї день народження, зажадала шампанського, і керівник господарства особисто злітав за двісті кілометрів на казенному мотоциклі. Коли шампанське було випите, практикантка покружляла по кімнаті й оголосила:

— Стели постіль. Тільки, цур, я сплю від стіни. Над ранок Юрій Петрович зовсім втратив розум.

— Одягайся,— сказав він.— Поїдемо до сільради. Практикантка ніжилася на зім'ятих простиралах.

— До сільради?

— Розпишемося,— сказав він, квапливо надягаючи сорочку.

— Отак відразу? — Вона розсміялася.— Як цікаво! Вони підкотили до сільради на мотоциклі, що дико гарчав, через десять хвилин одержали свідоцтво і жирні штампи в паспорти, а через три дні молода дружина гайнула до Москви. Юрій Петрович у той час боровся з непарним шовкопрядом на далекій ділянці і, повернувшись, виявив удома тільки записку:

ДЯКУЮ.

Зворотної адреси практикантка не залишила, і Юрієві Петровичу довелося писати на інститут. Лист довго десь блукав, відповідь надійшла тільки через два місяці і була коротка, як і їхнє подружнє життя:

Я ЗАГУБИЛА ПАСПОРТ. РАДЖУ ЗРОБИТИ ТЕ Ж САМЕ.

Юрій Петрович не став губити паспорт, а постарався забути про цю історію і листів більше не писав. Потім довелося здавати справи, і вже в Ленінграді від студентського товариша Чувалов дізнався про новину, що примусила його знову розшукати дружину, яка загубила паспорта:

— Знаєш, у Марини дитина.

Він усе-таки знайшов її. Написав листа на домашню адресу, і у відповідь на запитання, чи не його це дитина, одержав рівно три слова:

УСЕ МОЖЕ БУТИ.

І ось тепер йому треба було знати правду, як ніколи. Знати, хто він: чоловік чи не чоловік, батько чи не батько, вільний чи не вільний. Але глузливий цинізм її відповідей виводив Чувалова з рівноваги, і він тільки писав листи, рвав їх і писав знову.

А зараз він боявся втратити Нонну. Тут було кого втрачати, і тому Юрій Петрович ніяк не міг наважитися сісти в поїзд і приїхати до неї. Приїхати означало вирішити "так" або "ні", а в цьому разі залишалося ще рятівне "можливо". А тут якраз із Москви прибув великий начальник, і Юрій Петрович зрадів, бо нікуди не міг поїхати. Три дні

він уводив начальство в курс справи, а потім раптом занудьгував і несподівано для себе оголосив:

— Тут цікавого для тебе мало: ліси в основному вторинні. А ось біля Чорного озера зберігся ще цікавий масивчик.

Сказав і злякався: раптом згодиться?

— Знову комарів годувати?

— Комарів немає, мошка з'явилася.— Юрій Петрович з подивом виявив, що умовляє.— А масив цікавий з погляду природного біоценозу: якраз твій коник.

— Гаразд, умовив,— сказав начальник, і Юрій Петрович розхвилювався.

Прибувши в селище, Чувалов відрекомендував начальство місцевій владі й побіг до Нонни Юріївни.

Добирав на бігу гарячі слова й не відразу повірив очам, побачивши на знайомих дверях комірний замок. Помацав його рукою, походив навколо й пішов до директора школи.

— У Ленінграді Нонна Юріївна. Три дні, як поїхала.

— Коли повернеться?

— Повинна двадцятого серпня, але...— Директор зітхнув.— Аналогічний випадок був позаторік.

— Що ви кажете?

— її попередниця теж поїхала побачитися з мамою, а прислала заяву з проханням "за власним бажанням".

— Не може бути!

— Все може бути,— по-філософському сказав директор.— Звичайно, Нонна Юріївна педагог серйозний, але ж і Ленінград місто серйозне.

— Так, так,—тихо сказав Юрій Петрович.— Маминої адреси не знаєте?

Записав адресу, розгублено пообіцяв директорові дрівець для школи і вже без усякого інтересу повів великого начальника в заповідний масив.

— Пішки потяг,— бурчав начальник, не без задоволення чалапаючи босоніж лісовою дорогою.— І спати, мабуть, на ялиновому гіллі примусиш? Відлюдько ти, Чувалов, недарма досі бурлакуєш.

— Облиш це! — раптом закричав стриманий Юрій Петрович.— Звикли молоти язиком у кабінетах!

— Ні, ти справжній відлюдько,— сказав, помовчавши, начальник.— Якраз пора тобі в міністерство. Між іншим, як інспектуючий можу там доповісти про повний порядок у твоєму господарстві. Ліс доглянутий, порубок не видно. Ні, знаєш, Юро, мені подобається. їй-богу, подобається.

Юрій Петрович похмуро мовчав. А втім, начальник замовк теж, натрапивши на солідного розміру щит, збитий із струганих дощок. На щиті був випалений вірш:

Стій, турисче, ти у лісі,

не жартуй з вогнем, дивися,

ліс — наш дім,

живем ми в нім.

Бо, якщо біда нам буде,

де тоді нам жити, люди?

По боках щита розпеченим цвяхом були випалені зайці, їжаки, білки, птахи та великий лось, схожий на стомленого Якова Прокоповича.

— Добряче,— сказав начальник.— Твоя ініціатива?

— Ото ще! — сказав Юрій Петрович.— Сам дивуюся, коли він усе встиг!

— Хто?

— Лісник мій. Єгор Полушкін.

— Цікаво,— сказав начальник.— Це я сфотографую.— І поліз по фотоапарат.

Чувалов усміхнувся:

— Плівки не вистачить.

Надвечір вони дісталися до Єгорового куреня. Начальник переписав дорогою всі Кольчині твори й витратив —усю плівку.

— Отже, ти автор? — допитував він Кольку.— Молодець! Поетом будеш?

— Ні-і.— Колька засоромився.— Лісничим. Як Юрій Петрович.

— За це ти двічі молодець, Миколо!

Стомлений і трохи стурбований увагою великого начальника, Єгор тихо відсунувся від вогнища.

Чувалов був похмурий, але Єгор не звертав на це уваги. Його цікавив незнайомий начальник, і він весь час думав, чи не допустив де промаху.

— В Москві бував коли, Єгоре Савелійовичу?

— В Москві? — Єгор не вмів так швидко перебудовуватися.— А чого?

І Юрій Петрович з ходу повідав Єгорові сумну історію свого сімейного життя. Єгор слухав, журився, але йому весь час заважала неясна згадка про Москву. Тому він і перепитав:

— Ну то вона в Москві?

— Гей, змовники, юшку сьорбати! — весело гукнув начальник.

Через тиждень з Москви прийшов офіційний виклик. Лісник водоохоронного масиву Єгор Полушкін запрошувався на Всесоюзну

нараду працівників лісового господарства за особливі, видно, заслуги, оскільки в лісниках ходив без року тиждень.

— Слона подивлюся, синку,— сказав Єгор.

— Слона дивитися — невеликий прибуток,— пробурчала Харитина.— Ти головний ГУМ подивися: люди грошей зібрали і список склали, кому що треба.

Нікого на Єгорових проводах не було, тільки Яків Прокопович. У того своє прохання:

— Доповідати доведеться — про човнову станцію не забудь, товаришу Полушкін. Запроси ввічливо: мовляв, комфорт, вода м'яка, ліс із грибом. Може, хто з центру оживить нашу місцевість.

Зовсім уже в дорогу зібралися — Мар'їца. Засвітилася усмішкою ще в дверях:

— Ох, Єгоре Савелійовичу, ох, Тінушко! До Москви ж, не в область.

— Цілком згоден,— сказав Яків Прокопович.

Але не Яків Прокопович Мар'їці зараз був потрібен. Вона з Єгора Полушкіна, з бідоносця божого, очей масних не зводила.

— Єгоре Савелійовичу, голубчику, потай я тобі кланяюся. І від чоловіка потай і від сина потай. Порятуй ти нас, Христа ради. Адже карний розшук Федора Іпатовича тягає. Пустити ж по світу погрожують.

— Закон поваги вимагає,— суворо сказав Яків Прокопович.

Єгор промовчав. А Мар'їца заплакала й сестрі на плече схилилася:

— Пропадаємо!

— Скажи ти начальникові якому, Єгоре,— зітхнула Харитина.— Рідня ж. Не чужі.

— А хто мене спитає? — нахмурився Єгор.— Велике діло— лісник до Москви приїхав.

Хоч як плакала Мар'їца, хоч як побивалася, нічого він більше не сказав. Узяв чемодан — спеціально для Москви найбільший купили,— попрощався, посидів перед тим, як іти, і подався на вокзал. А Мар'їца додому побігла.

— Ну, що зволив сказати? — спитав Федір Іпатович.

— Відмовив він, Феденько. Гордий став надто.

— Гордий! — І жовна по вилицях забігали.— Ну, гаразд, якшо гордий. Гаразд.

А Єгор сидів біля вікна у вагоні, і колеса стукали: "До Москви! До Москви! До Москви!.."

Та поки що не до Москви, правда, а до обласного центру, на пересадку. І якраз у цей час з обласного того центру інший поїзд виходив: з Юрієм Петровичем біля вагонного вік. на. І колеса тут по-іншому стукали: "До Ленінграда! До Ленінграда! До Ленінграда!.."

Не знайшовши в обласному місті Юрія Петровича, Єгор відразу втратив усю гордість і сів у московський поїзд дуже розгублений. Щоправда, квиток йому Чувалов узяв заздалегідь і залишив у готелі, де Єгорові цього квитка і вручили з повідомленням, що сам Чувалов відбув у невідомому напрямку.

Вперше Єгор їхав у купейному вагоні, де з ощадливості не став брати постіль. Попутники трапилися солідні, про щось розмовляли, але Єгор розмови не підтримував. Він не одержав останніх напутніх вказівок від Юрія Петровича, і йому було не до розмов. І ніч майже не спав і горював на голому матраці, боячись перевертатися, щоб нікого не розбудити.

Над ранок він геть затерп і прибув до столиці в закляклому стані.

Проте його побоювання виявилися передчасними: в Москві Єгора зустріли і влаштували в готель.

— Вам, очевидно, доведеться виступити в дебатах,— сказав юнак, який його зустрічав, коли вони пройшли в номер.

— У чому?

— В дебатах.— Юнак дістав папір, поклав на стіл.— Ми підготували для вас деякі тези. Ознайомтеся.

— Ага,— сказав Єгор.— А зоопарк далеко?

— Зоопарк? — недовірливо перепитав юнак.— Здається, метро "Краснопрєсненська". Завтра о десятій ранку чекаємо в міністерстві.

— Завчасно прийду,— запевнив Єгор.

Юнак пішов, а Єгор, нашвидку перекусивши в буфеті, розпитав, як проїхати до станції "Краснопрєсненська", і не дуже впевнено спустився на ескалаторі в метро.

У зоопарку він довго затримувався перед кожною кліткою, а перед слоновником завмер. Навколо мінялися люди, приходили, дивилися,

ішли собі, а Єгор стояв і стояв, сам собі не вірячи, що бачить живого слона. Щоправда, слон цей не ходив вулицями, а стояв у міцно обгородженому вольєрі, але поводився вільно: обсипався піском, пирхав і підбирав булки, що кидали йому діти через загородку. Єгор стежив за кожним рухом слона, бо дуже хотів усе запам'ятати і потім показати Кольці. Так стежив, що навіть служитель зацікавився:

— Що, громадянине, гарна худобина?

— Це тварина,— суворо виправив Єгор.

— Правильно.— Служитель був у літах, і Єгор розмовляв з ним вільно.— Не боїшся?

— А чого? Ти ж не боїшся?

— Ну, допоможи тоді. Потім у селі хвалитимешся, що слона годував.

— Яв селищі живу.

— Все одно похвалишся.

Служитель провів Єгора в зимове приміщення, де стояв ще один слон, менший. Він смачно наминав буряк з морквою і двічі ввічливо обнюхав Єгора чорним гачечком хобота.

— Розумна тварина! — захоплювався Єгор.

Потім служитель повів Єгора по зоопарку, розповів, кого із звірів як і коли годують. Повів і в мавпятник, але там Єгорові не сподобалося:

— Горланять.

Вони разом пообідали в їдальні для співробітників і остаточно подружилися. Єгор розповів про нараду, про селище й особливо про Чорне озеро.

— Раніше Лебедине називалося, а тепер — Чорне.

— Вимирає жива краса,— зітхав служитель.— Самі зоопарки скоро залишаться.

— Зоопарк — це не те.

— Не те, певна річ.

Єгор пішов із зоопарку останнім, коли ГУМи й ЦУМи були вже зачинені.

Подумав трохи, пригадав розповідь Юрія Петровича, названу ним адресу й дізнався в міліціонера, як їхати.

Він не зовсім уявляв собі мету цих відвідин, але розгублене обличчя Чувалова вперто не йшло з пам'яті.

На дев'ятий поверх він піднявся без ліфта, оскільки користуватися ним не вмів. На площадці віддихався, знайшов квартиру, подзвонив. Двері відчинила молода довговолоса жінка.

— Здрастуйте,— сказав Єгор, заздалегідь скинувши кашкета.— Мені б Марину.

— Я Марина.

Довговолоса дивилася недобре, і розмову доводилося починати через поріг.

— Я до вас від Чувалова. Від Юрія Петровича.

Вона явно вирішувала, як повестися, і Єгорові здалося, що вирішувала зі страхом.

— Так,— нарешті сказала вона й щільно причинила двері, що вели до кімнат.— Заходьте. В кухню.

Кепку повісити не було куди, і Єгор зайшов у кухню, тримаючи її в руці.

Господиня йшла слідом, наступаючи на п'яти. Неначе заганяла.

— Хто там, Мариночко? — долинув з кімнат чоловічий голос.

— Це до мене! —різко відповіла довговолоса, зачинивши за собою й кухонні двері.— То в чому ж річ?

Сісти вона не пропонувала, і це враз заспокоїло Єгора. Ще біля порога він не знав, як і що говорити, а тепер зрозумів.

— У кімнатах, либонь, чоловіченько знаходиться?

— А ваше яке діло?

— Мені діла ніякого, а ось йому — хтозна.

— Погрожувати прийшли?

— Навіщо ж отак? Я до того, що ви, значить, влаштувалися, а іншим влаштуватися не даєте. Чи добре це?

— Та як ви смієте?..

— Смію вже,— неголосно сказав Єгор.— Годі злістю па-лахкотіти. Що він поганого зробив вам?

— Зробив,— усміхнулася вона й закурила сигарету.— Пояснювати марно: якщо він до цього часу не зрозумів, то ви й поготів.

— Розтлумачте,— сказав Єгор і сів на маленьку червону табуретку.— Того й прийшов.

— Я вас вижену зараз звідси, ось і все пояснення.

— Ні, не виженете,— сказав Єгор.— Раніше, може, й вигнали б, а тепер побоїтеся. Ви он усі двері за собою позачиняли і, значить, сімейством своїм дорожите.

— Знову погрози? Слухайте, мені набридло.

— Дали б водички,— зітхнув Єгор.— У їдальні оселедця три порції з'їв — аж пече.

— Ох, нахаба! — Вона дістала з стінної шафки розмальованого череп'яного кухля, спитала через плече: — Накажете з льодом?

— Навіщо? — здивувався Єгор.— Звичайної налий, колодязної.

— Колодязної...— Вона гепнула об стіл кухлем, вода хлюпнула через вінця.— Пийте і йдіть. Чувалову скажіть, що дитина не його, хай заспокоїться.

Єгор неквапливо випив несмачну московську воду, помовчав.

Жінка стояла біля вікна, люто димлячи сигаретою і через плече поглядаючи на нього колючими очима.

— Що вам іще від мене треба?

— Мені? — Єгор подивився: і чого принидиться дівка?—• Чоловік же він вам.

— Чоловік...— Вона зневажливо пересмикнула плечима.— Пеньок він лісовий, ваш Чувалов.

— Лаяти — не пестити: не скоро заморишся.

— Образити жінку і навіть не помітити — як це благородно!

— На образити не схоже,— з сумнівом сказав Єгор.— Юрій Петрович — людина шаноблива.

— Шаноблива! — глузливо повторила Марина.— Скажіть чесно, якщо жінка.,, ну, через хвилинну слабкість, під на-

стрій, через захоплення зрештою перес...— вона затнула-ся,— ну, переночує, у вас вистачить глузду вранці не тицяти їй гроші?

— Глузду в нас вистачить. Грошей у нас немає.

— Він теж платив не готівкою. Просто вирішив мене ощасливити і потяг ставити цей дурний штамп, не поцікавившись навіть, чи я його кохаю.

— Що, силою штамп ставили?

— Ну навіщо ж...— Вона раптом усміхнулася.— Ну я дурна, дурна я була, легковажна, цього вам треба? Мені спочатку навіть сподобалося: романтика! А потім отямилась і втекла.

— Втекла? — сердито сказав Єгор.— А штамп? Від нього куди втечеш?

Довговолоса розгублено промовчала, і Єгорові стало шкода її. Розмова наче поміняла їх місцями, тепер головний у цій кухні був він, і обоє це розуміли.

— Я паспорт загубила,— винувато сказала вона.— Може, й він так, га?

— Сама забрехалась і його брехати вчиш? А з новим як живеш?

— Добре.

— Я не про те. Я про закон...

— Розписалися.

— Ох ти господи!..

Єгор схопився, заметався по кухні. Марина уважно стежила за ним, і в увазі цій була майже дитяча довірливість.

— Добре, кажеш, живете?

— Добре.

— Клич його сюди.

— Що? — Вона раптом випросталася, знову ставши холодно-гордовитою.— Геть звідси! Негайно, поки я міліцію...

— Ну, клич міліцію,— згодився Єгор і знову сів. Марина відвернулася до вікна, безпорадно пересмикнула опущеними плечима. Вона плакала тихо, боячись чоловіка і соромлячись сторонньої людини.

Єгор посидів, зітхнув, а потім торкнув її за плече.

— Дізнаються — гірше буде: адже закон порушено.

— Ідіть! — майже беззвучно закричала вона.— Чого ви прийшли, чого? Ненавиджу шантаж!

— Що ненавидиш?

Вона промовчала. Єгор потупцяв, мнучи кепку, й пішов до дверей.

— Стійте!

Єгор не зупинився. Навмисно грюкнув кухонними дверима, почув, як злісно й безпорадно заридали біля вікна, і, вийшовши в коридор, розчинив двері до кімнати.

Біля столу над креслярською дошкою страждав молодий хлопець. Він підвів на Єгора спокійні очі, моргнув, усміхнувся. Сказав несподівано:

— Креслю як проклятий. Диплом у вересні захищати.

У протилежному кутку в ліжечку спала дитина. А хлопець із задоволенням потягся і пояснив:

— Я на вечірньому. Важко!

Чи то й справді тиша в кімнаті стояла, чи то оглух Єгор ураз на обидва вуха, а тільки почув він гаряче видзвоню-нання трав'яних бабок. Почув, і знову стиснув серце тяжкий жаль, знову підступив до горла знайомий клубок, зно ву затремтіло раптом підборіддя. І почув ще Єгор, як у кухні голосно плакала Марина.

— Ну, давай, давай трудися,— сказав він хлопцеві й тихенько вийшов з кімнати.

Єгор пізно повернувся в готель. З'їв булку, що Харитина в чемодан упхнула, попив водички й ліг. Ліжко було незвично м'яке, та він ніяк не міг заснути, довго чомусь перевертався й зітхав.

Уранці він прокинувся пізніше, ніж хотів був. Умившись, пішов у буфет, а там — черга, і він весь час боявся, що запізниться.

Абияк, нашвидку проковтнув сніданок і побіг до міністерства, так і не глянувши в забуті на столі тези. А згадав він про ці тези, коли почув раптом власне прізвище:

— ...такі, як, наприклад, товариш Полушкін. Своєю самовідданою працею товариш Полушкін ще раз довів, що немає праці нетворчої, а є лише нетворче ставлення до праці. Я не буду вам розповідати, товариші, як розуміє свій обов'язок товариш Полушкін: він сам розповість про це. Я хочу тільки сказати...

Але Єгор уже не чув, що хотів сказати міністр. Його враз мов жаром обсипало: папірці ті залишилися на столі, і що в них було сказано, Єгор і знати не знав і відати не відав. Він якось дослухав доповідь, поплескав разом з усіма і, коли оголосили перерву, квапливо почав пробиратися до виходу, сподіваючись збігати в готель. І вже майже проштовхався до дверей, як тут гучно покашляли в мікрофон і чийсь голос сказав:

— Товариша Полушкіна просять терміново підійти до столу президії. Повторюю...

— Це мене, чи що, просять? — спитав Єгор у сусіда, що разом з ним штовхався у дверях.

— Ну, якщо ти той Полушкін...

— Ага!—сказав Єгор і поліз назустріч людському потокові.

За столом президії вже не було міністра, а сидів голова та навколо крутилися якісь чоловіки. Коли Єгор спитав, чого, мовляв, кликали, вони відразу заметушилися, жваво схопившись за апарати.

— Кілька знімків. Поверніться, будь ласка.

Єгор повертався, як звелено, тужливо думаючи, що час минає даремно. Потім довго відповідав на запитання, хто, та звідки, та що придумав таке особливе. Оскільки він вважав, що нічого ще не придумав, то й відповідав довше, ніж ті вимагали, і розмова затяглася: вже дзвінки продзвеніли. Єгора відпустили, але вийти він уже не зміг, а сів на місце, вирішивши, що збігати доведеться на другій перерві.

Перший виступаючий говорив доладно, і Єгорові сподобалося. Він плескав довше за всіх і знову мало не пропус< тив свого прізвища.

— Підготуватися товаришеві Полушкіну.

— Що вони сказали?

— Підготуватися.

— Як це?

— Тихше, товариші! — невдоволено загомоніли позаду.

Єгор примовк, гарячково міркуючи, як готуватися. Він болісно пригадував потрібні слова, впрів і пропустив половину виступу. Проте другу половину розчув, і ця половина викликала в ньому таку незгоду, що він навіть трохи заспокоївся.

— Потрібні додаткові закони,— говорив промовець, суворіючи від власних слів.— Зробити жорсткішими вимоги. Карати...

Кого карати? Єгор знехотя — з увічливості — поплескав. А тут вигукнули:

— Слово надається товаришеві Полушкіну!

— Мені? — Єгор підвівся.— Мені б потім, га? Я... теє... папірці забув.

— Які папірці?

— Ну, промову. Мені промову написали, а я її на столі забув. Ви зачекайте, я збігаю.

Зал весело загомонів:

— Давай без папірців!

— А хто написав? '

— Сміливіше, Полушкін!

— Виходьте до трибуни,— сказав голова.

— Навіщо ж виходити? — Єгор усе ж таки виліз з ряду й пішов проходом.— Я ж кажу: збігаю. Вони... теє... на столі.

— Хто — вони?

— Та папірці. Написали мені, а я забув.

, Реготали, слова заглушаючи. Але Єгорові було не до сміху. Він стояв перед сценою, винувато схиливши голову, й зітхав.

— А без чужих папірців ви говорити не можете? — спитав міністр.

— Ну, то, може, не те скажу.

— Саме те. Виходьте на трибуну. Сміливіше, товаришу Полушкін!

Єгор неохоче піднявся на трибуну, подивився на склянку, в якій бульбашки бігли. Зал відразу вщух, усі дивилися на нього, всміхалися & чекали, що скаже.

— Люди добрі! — голосно сказав Єгор, і зал знову зайшовся сміхом.— Зачекайте гиготати: я не "караул" кричу. Я вам кажу, що люди —добрі!

Замовкли всі, а потім раптом зааплодували. Єгор усміхнувся.

— Зачекайте, не все ще сказав. Тут товариш говорив, то я з ним не згоден. Він законів просив, а законів у нас вистачає.

— Правильно! —сказав міністр.— Тільки вміти треба ними користуватися.

— Біда навчить,— сказав Єгор.— Та я до того, щоб біди такої не було. Воно, звісно, просто: поставив солдатів з рушницями — і гуляй собі. Тільки солдатів не наберешся.

І знов зааплодували. Хтось гукнув:

— От дає товариш!

— Ви мені не заважайте, я й сам зіб'юсь. Ми з вами при доброму ділі перебуваємо, а добре діло радості просить, а не похмурості. Злоба злобу плодить, це ми часто згадуємо, а ось що від добра добро народжується, про це не дуже. А це ж і є головне!

Єгор жодного разу не виступав і тому не дуже боявся. Звеліли говорити, він і говорив. І говорилося йому, як співалося.

— Ось сказали: поділися, мовляв, досвідом. А навіщо ним ділитися? Щоб знов у всіх однакове було, еге? Та яка ж нам користь з цього? Он у баранів, та й то вовна різна, а вже в людей — сам бог звелів. Ні, не за однакове нам битися треба, а за різне, отоді й вийде радісно всім.

Слухали Єгора з усмішками, сміхом, але й з цікавістю: слово боялися проґавити. Єгор це відчував і говорив з задоволенням:

— Та радості поки що спостерігається мало. Ось я при Чорному озері перебуваю, а раніше воно Лебединим називалося. А скільки таких Чорних озер по всій країні нашій чудовій — це ж подумати страшно! Отож треба було б так зробити, щоб вони знову дзвінкими стали: Лебединими чи Гусиними, Журавлиними чи ще як, а тільки щоб не Чорними, милі дружки ви мої хороші. Не Чорними — ось яка наша турбота!

Знов зааплодували, загомоніли. Єгор подивився скоса на склянку, що поставили йому, і, оскільки вода в тій склянці перестала пускати бульки, ковтнув. І зморщився: солона була вода.

— Усі ми в одному домі живемо, та не всі господарі. Чому таке становище? А плутають. З одного боку, начебто вчать: природа — дім рідний. А що з другого боку маємо? А маємо підкорення природи. А природа, вона поки що терпить. Вона мовчки помирає, багато літ. І ніяка людина не цар їй, природі тій. Не цар, шкідливо це — царем зватися. Син вона їй, старший синочок. То розумний же будь, не зводь у могилу матінки.

Усі заплескали. Єгор махнув рукою, пішов з трибуни, але повернувся.

— Чекайте, доручення забув. Коли хто наступного літа відносно туризму схоче, то до нас давайте. У нас і гриб, і ягода, і Яків Прокопович з човновою станцією. Розмалюємо човники: ти — на гусеняті, а я — на поросяті: ану, доганяй!

І під загальний сміх та оплески пішов на своє місце.

Два дні йшла нарада, і два дні Єгора згадували з трибуни. Хто сперечаючись: яке, мовляв, тобі добро, коли ліси стогнуть? Хто погоджуючись: досить, мовляв, підкоряти, час оглянутися. А міністр наприкінці особливо наголосив на тому, щоб знову перетворити Чорні озера на живі й дзвінкі, і назвав це почином товариша Полушкіна. А потім Єгора нагородили Почесною грамотою, похвалили, оплатили— відрядження й видали квиток додому.

З цим квитком Єгор і прийшов у готель. їхати треба було завтра, а сьогоднішній день він мав вибігати по ГУМах та ЦУМах. Єгор глянув на список речей, які просили купити, перелічив гроші, помилувався грамотою і поїхав у зоопарк.

Там довго нічого зрозуміти не могли. Довелося до головного дійти, та й той здивувався:

— Яких лебедів? Ми не торговельна організація.

— Я б і сам зловив, та де? Кажу ж, Чорне у нас озеро. А було Лебедине. Міністр каже: почин, мовляв, полушкін-ський, мій, значить. А раз почин мій, то мені й починати.

— Та я ж вам пояснюю...

— І я вам пояснюю: де взяти? А у вас їх повен став. Хоч у борг дайте, хоч за гроші.

Єгор говорив і сам дивувався: зроду він так з начальством не розмовляв. А тут і слова знайшлися, і сміливість — волю він у душі своїй відчував.

Цілий день сперечалися. До якогось начальства їздили, якісь папірці писали. Дійшли згоди нарешті, і виділили Єго-рові дві пари шипунів; побили й пощипали вони Єгора до крові, поки він їх у клітки запихав. Потім на вокзал кинувся, а там теж морока. І там просив, і там папірці писали, і там умовив. У багажному вагоні з супровідником.

Півтора дня бігав і клопотався, а про ГУМ з ЦУМом тільки біля поїзда й згадав. Та й то даремно: грошей на ГУМи не лишилося, все на лебедів пішло. Купив Єгор прямо на вокзалі що під руку потрапило, заліз у багажний вагон, пожував булки з ковбасою, а тут і поїхали. І лебеді заячали в клітках, загаласували. А Єгор ліг на ящик, укрився піджаком і заснув.

І наснилися йому слони...

— Нелюде заморський закляття моє сирітське господи спаси й помилуй бідоносцю чортів!..

Єгор стояв перед Харитиною, винувато схиливши голову. У великих ящиках по-зміїному шипіли лебеді.

— У людей чоловіки то вже годувальники то вже в господі їхній усього вдосталь то вже жінки в них лебідоньки!

— Крила їм підрізати звеліли,— раптом стрепенувся Єгор.— Щоб на південь не втекли.

Заплакала Харитина. Від сорому, від образи, від безсилля. Єгор по ножиці побіг — крила різати. А Федір Іпатович у домі своєму сміхом заходився.

— Ну бідоносець чортів! Ну нетяма! Ну екземпляр!

Усі з Єгора кепкували: і треба ж, замість ГУМів з ЦУМа-ми лебедів припер! У борги вліз, людей обманув, дружину образив. Одне слово — бідоносець. Тільки Яків Прокопович не сміявся. Серйозно похвалив:

— Приваба для туризму.

А Кольці було не до сміху. Поки татко його слонами в Москві милувався, дядечка Федора Іпатовича вже тричі до слідчого викликали. Федір Іпатович з цієї нагоди Кодекс купив, напам'ять вивчив і так сказав:

— Видно, хату заберуть, Мар'є. До того йде.

Мар'їца голосно завила, а Вовка затрусився і цуценя побіг топити. Насилу Колька умовив його, та й то тимчасово:

— Якщо виселять — на зло втоплю!

Сказав — як відрубав. І сумніву не залишалося: втопить. А тут ще Оля Кузіна почала зазнаватися чогось, дружити з ними перестала. Усе з дівчиськами старшими крутилася і на Кольку наклепи зводила. Начебто він за нею бігає.

А Єгор другого дня до озера подався. Хатки лебедям поставив, а тоді й лебедів випустив. Вони спочатку поячали, крильми підрізаними поплескали, побилися навіть, а потім заспокоїлися, хатки поділили й зажили двома сім'ями в доброму сусідстві.

Влаштувавши птахів, Єгор надовго залишив їх: ходив по масиву, таврував сухостій для школи. А директорові напиляв особисто не тільки тому, що поважав учених людей, а й для розмови.

Розмова відбулася увечері біля самовара. Дружину — лікарку, що стільки разів Кольку йодом мазала,— до роділлі покликали, і директор порався сам.

— Міцнішого, Єгоре Савелійовичу?

— Міцнішого.— Єгор узяв склянку, довго розмішував цукор, думав.— То що ж нам з Нонною Юріївною робити, товаришу директор?

— Так, шкода. Хороший педагог.

— Вам — педагог, мені — людина, а Юрієві Петровичу — любка.

Те, що Нонна Юріївна для Чувалова любка, для директора було новиною. Але виду він не показав, хіба що бровами ворухнув.

— Офіційно хіба що повернути?

— Офіційно — значить, через "не хочу". Нам годиться, а Юрієві Петровичу — врозріз.

— Урозріз,— згодився директор і зажурився.

— Видно, їхати доведеться,— сказав Єгор, не дочекавшись од нього поради.— Ось ляже зима, і поїду. А ви листа напишіть. Два.

— Чому два?

— Одного — зараз, другого — згодом. Нехай звикає. Звикне, а тут я прибуду, і вирішувати їй доведеться.

Директор подумав і взявся до листа. А Єгор неквапливо курив, тішачись затишком, спокоєм і директорською згодою. І роздивлявся: сервант під горіх, саморобні полиці, книжок навалом. А над книжками — картина.

Єгор навіть підвівся, побачивши її. Червоним палахкотіла картина та. Червоний кінь топтав синювато-чорну тварюку, а на коні тому сидів хлопчина й тицяв у тварюку палицею.

Уся картина палала люттю, і кінь був незвичайно гордий

Т за цю незвичайність мав право бути полум'яно-червоним. Єгор і сам би розмалював його червоним, якби випало йому такого коня розмальовувати, бо це був не просто кінь, а сивко-гнідко — це був кінь самої Перемоги. І він пішов до цього коня мов зачарований—навіть на стілець наштовхнувся.

— Подобається?

— Який кінь! — тихо сказав Єгор.— Це ж... Полум'я це. І хлопчина на полум'ї тому.

— Подарунок,— сказав директор, підійшовши.— І символ чудовий: боротьба добра зі злом, дуже своєчасно. Це Георгій Побідоносець.— Тут директор злякано покосився на Єгора, але Єгор, як і раніше, суворо й шанобливо дивився на картину.— Вічна тема. Світло й пітьма, добро й зло, лід і полум'я.

— Тезко,— раптом сказав Єгор.— А мене в селищі бідо-носцем звуть. Чули, мабуть?

— Так.— Директор зніяковів.— Знаєте, в наших краях прізвисько...

— Я що думав? Я думав, що мене тому бідоносцем звуть, що я біду приношу. А не тому звуть, виявляється. Виявляється, не під масть я тезкові своєму, ось що виявляється.

І сказав він це з гіркотою, і всю дорогу кінь цей перед очима стояв. Кінь і вершник на тому коневі.

— Не під масть я тобі, Єгоре Побідоносцю. Та вже, значить, так, раз воно не інак!

А лебеді були білі-білі. І дивна гіркота, яку відчув він, відкривши для себе власну невідповідність, поряд з ними незабаром розтанула безслідно.

— Краса! — сказав Юрій Петрович, відвідавши Єгора. Птахи плавали біля берега. Єгор міг годинами дивитися

на них, зазнаючи незнаної досі насолоди.

Він уже побігав лісом, вишукав пару корчів, і ще два лебеді гнули шиї біля його куреня.

— Тужать,— зітхнув Єгор.— Як свої пролітають — ячать. Аж серце крається.

— Нічого, перезимують.

— Я їм сарайчика обладнаю, де кабанчик жив. Льодок візьметься — переведу.

Юрій Петрович нічого на це не відповів. Нонна Юріївна повертатися відмовилася, хоч як він просив її там, у Ленінграді, і Чувалов розучився всміхатися.

— Ну, Юрію Петровичу, пишіть заяву, щоб озеро знову Лебединим звали.

—. Напишу,— зітхнув Чувалов.

Юрій Петрович, невесело приїхавши, невесело й поїхав. А Єгор зостався: неподалік од його ділянки дорогу прокладали, і він непокоївся стосовно порубок. Але на заповідний ліс ніхто не замірявся: Філя з Черепком на будівництво дороги подалися. Черепок старі сосни з особливою насолодою у повітря висаджував: любив вибухівкою бавитися. З війни ще, з партизанщини.

Потім, однак, стихли й далекі вибухи, й ревіння машин: дорога в поля пішла, і висаджувати стало нічого. Але Єго-рові не хотілося йти з обжитого куреня, обабіч якого гордо гнули шиї дерев'яні лебеді.

Осінь біля ґанку вже балабончиками дзвеніла. Вона темною видалася, дощовою і вижила-таки Єгора з озера. Він перебрався додому.

Спочатку навідувався до лебедів щодня, потім став ходити рідше. Та й сарайчик обладнати треба було: ранками вже льодок похрускував.

А та ніч на диво розбійна була. Хмари мало не за ялини чіплялися, косило з них дощем безперестану, а вітер гуляв — аж сосни стогнали. Напередодні Єгор занедужав трохи, лазеньку парну прийняв, чайку з малиною — спати б йому та спати, а він турбувався: як лебеді там? Треба б перевезти — уже й сарайчик майже готовий,— та захворів невчасно. Перекидався, пік Харитину то спиною, то боком, а близько півночі одягнувся й вийшов покурити.

Трохи наче вщухло: і ліс шумів лагідніше, і дощик не сік — мрячив тільки. Єгор скрутив цигарку, прилаштувався на ґаночку, прикурив — ударило раптом за далеким лісом.

Важко вдарило, і він спершу подумав, що це вдарило, що за гуркіт принесло вітром, схопився й побіг кобилу сідлати.

Ворота рипливі були, і на рипіння те Харитина виглянула, в самій сорочці, груди прикриваючи.

— Ти що це надумав, Єгоре? Жар же в тебе.

— На озеро поїду, Тінушко,— сказав Єгор, виводячи з двору сонну кобилу.— Неспокійно мені чогось. Та й Колька недавно про туриста говорив.

А Колька вчора дядечка сивого біля крамниці зустрів. Того, що мурашник підпалював.

— А, малий!

— Здрастуйте,— сказав Колька й утік.

Горілку сивий той ніс. Цілу сіточку: в дірки шийки стриміли. Колька про це батькові й розповів.

Не втримала його тоді Харитина, і гнав Єгор казенну кобилку крізь осінню темряву. Знала б, поперек дороги лягла б, а не знаючи вилаяла тільки:

— Та куди ж ото понесло тебе бідоносцю божий?

Такими були її останні слова. Неласкаві. Як життя.

Вдруге вдарило, коли Єгор півдороги минув. Гулко й далеко рознесло вибух по вологому повітрю, і Єгор зрозумів, що стріляють на Чорному озері. І подумав про лебедів, що підпливали на людські голоси, довірливо підставляючи круті шиї.

Гнав Єгор стару кобилу, бив підборами по ребрах, але бігла вона погано, і він нетерпляче скочив з неї і побіг уперед. А кобила бігла слідом і жарко дихала в спину. Потім відстала: сили у неї Єгорової не було, дарма що коняка.

Здалеку він вогнище побачив, крізь мокрі ялинові гілки. Біля вогнища постаті виднілися, а з берега й голос долинув:

— Під кущем дивися: начебто щука.

— Темно-о!

Єгор біг навпростець, ламаючи хмиз. Гілки шмагали по обличчю, серце в горлі билося, і тіпало його.

>— Стій! — закричав він ще в кущах, у темряві ще..

Ніби завмерли біля вогнища. Єгор хотів знову крикнути, та дихання не вистачило, і вибіг він до вогнища мовчки. Став, хапаючи ротом повітря, у мить якусь устиг побачити, що над вогнем вода в каструльці кипить, а з води дві лебедині лапи виглядають. І ще трьох лебедів побачив. Білих, ще не обскубаних, але вже без голів. А в полум'ї п'ятий його лебідь палав: дерев'яний. Чорний тепер, мов озеро.

— Стій...— пошепки сказав він.— Документ давайте. Двоє біля вогнища стояли, але облич він не бачив. Один

відразу ступнув у темряву, сказавши:

— Лісник.

Шумів вітер, булькала вода в каструлі та тріщав, догоряючи, дерев'яний лебідь. І всі поки що мовчали.

— Документи,— пересохлим горлом повторив Єгор.— Затримую всіх. Зі мною підете.

— Валяй звідси,— неголосно й ліниво сказав той, що зостався біля вогнища.— Валяй, поки добрі. Ти нас не бачив, ми тебе не знаємо. ^

— Яв домі своєму,ч— задихаючись, сказав Єгор.— А ви хто такі, мені невідома

— Валяй, кажу.

З озера знову долинув веселий плескіт і голос:

— Добрий навар! Пуда півтора...

— Рибу глушите,— зітхнув Єгор.— Лебедів повбивали. Ех, люди!..

У темряві виник силует.

— Змерз, розтуди твою! Зараз горілочки хильнути б, хазяїне...

Замовк, побачивши Єгора, і в тінь відступив. І ще хтось біля берега стукав веслами. І четвертий десь ховався, не з'являючись більше в освітленому колі.

— Що йому тут треба?—спитав той, який у тінь відступив.

— По шиї.

— Це ми можемо.

— Документи,— вперто повторив Єгор.— Усе одно не піду. До самої станції йтиму за вами, поки міліції не здам.

— Не страхай,— сказали в темряві.— Не білий день.

— Він не страхає,— сказав перший.— Він ціну набиває. Так, дядьку? Ну як, порозуміємося? Півлітра біля вогнища та четвертний у зуби — і гуляй, Васю.

— Документи,— стомлено зітхнув Єгор.— Затримую всіх.

Він весь горів зараз, у голові шуміло й неприємно слабшали коліна. Дуже хотілося погрітися біля— вогню, але він знав, що не піде звідси, поки не одержить документів.

Ще один, насвистуючи, ішов од берега. Двоє про щось шепотілися, а четвертого не було: ховався.

— Півсотні,— сказав перший.— І повертай голоблі.

— Документи. Затримую всіх. За порушення.

— Ну, дивися,— погрозливо сказав перший.— Не хочеш миром —ходи в соплях.

Він нахилився до каструлі, поштрикав ножем у лебедя. Другий пішов до озера, назустріч тому, що насвистував.

— Навіщо ж лебедів? — зітхнув Єгор.— Навіщо?! Вони ж окраса жпття.

— Та ти поет, дядьку!

— Збирайтеся. Час пізній, іти не близько.

— Дурень! Дай йому по макітрі.

Хакнули за спиною, і важка жердина, ковзнувши по вусі, з хряском упала на плече. Єгор похитнувся, впав на коліна.

— Не сміти! Не можна мене бити: я законом поставлений! Документи вимагаю! Документи...

— Ах, документи тобі?..

Ще й ще раз падала жердина, а потім Єгор перестав уже й рахувати удари, а тільки повзав на руках, що тремтіли й підламувалися. Повзав, після кожного удару тицяючись обличчям у мокрий, холодний мох, і кричав:

— Не сміти! Не сміти! Документи давай!

— Документи йому!..

І уже не одна, а дві жердини гуляли по Єгоровій спині, і чийсь важкий чобіт уперто бив в обличчя. І хтось кричав;

— Собаку на нього! Собаку!

— Кусай його! Кусай! Хапай!

Але собака не брав Єгора, а тільки вив, лякаючись крові й людської злоби. І Єгор уже не кричав, а хрипів, випльовуючи кров, а його били й били, шаленіючи від ударів. Єгор уже нічого не бачив, не чув і не відчував.

— Кинь, Льоню, вб'ємо ще.

— У, гад!..

— Облиш, кажу! Вшиватися пора. Забирай рибу, хазяїне, та гроші гони, як домовилися.

Хтось навідліг, з усієї сили вдарив чоботом у скроню, голова Єгорова смикнулася, захиталася на мокрому від дощу й крові мохові — і кинули. Пішли до вогнища, збуджено перемовляючись. А Єгор підвівся, страшний, закривавлений, і, плямкаючи розбитими губами, прохрипів:

— Я законом... Документи...

Кинулись і знову били. Били, поки й хрипіти перестав. Тоді облишили, і він тільки здригався шуплим, роздавленим тілом. Рідко здригався.

Знайшли його другого дня вже надвечір, на півдорозі додому. Півдороги він усе ж таки проповз, і широкий кривавий слід тягся за ним од самого Чорного озера. Від вогнища, зруйнованого куреня, пташиного

пір'я й обвугленого дерев'яного лебедя. Чорний став лебідь, неросійський.

Другого дня Єгор прийшов до тями. Лежав у окремій палаті, ледь чутно відповідав на запитання. А слідчий весь час перепитував, бо не розбирав слів: і зубів у Єгора не було, і сили, і розбиті губи ворушитися не бажали.

— Невже нічого не можете пригадати, товаришу Полушкін? Може, дрібницю яку, деталь? Ми знайдемо, ми громадськість піднімемо, ми...

Єгор мовчав, серйозно й суворо дивлячись у молоде обличчя слідчого, що пашіло здоров'ям і старанністю.

— Може, зустрічалися з ними раніше? Пригадайте, будь ласка. Може, знали навіть?

— Не знав би — стратив,— раптом тихо й виразно сказав Єгор.— А знаю — і милую.

— Що? — Слідчий весь уперед подався, напружився весь.— Товаришу Полушкін, ви впізнали їх? Хто вони? Хто?

Єгорові хотілося, щоб слідчий скоріше пішов. Після уколів біль відпустив, і ласкаві, неквапливі думи вже пропливали в голові, і Єгорові було приємно зустрічати їх, розглядати й знову проводжати кудись. Він згадав себе молодим, ще в колгоспі, і побачив себе молодим: голова за щось хвалив його і всміхався, і молодий Єгор усміхався у відповідь. Згадав переїзд свій сюди й півня згадав і відразу ж побачив його. Згадав веселих гусенят-поросят, гнів Якова Прокоповича, туристів, утоплений мотор, а зла в душі ні на кого не було, і він усміхався всім, кого бачив зараз, навіть двом пройдисвітам біля базару. І, всміхаючись так, він якось дуже просто, тихо подумав, що прожив своє життя в добрі, що

нікого не образив і що вмирати йому буде легко. Зовсім легко — як заснути.

Але додумати цього йому не дали, бо нянечка голову в кімнату просунула і сказала, що дуже вже до нього просяться, що, може, дозволить він: надто вже людина побивається. Єгор моргнув у відповідь: нянечка зникла, а двері відчинилися, і ввійшов Федір Іпатович.

Він увійшов незграбно, бочком, наче ніс щось і боявся розхлюпати. Потоптався біля порога, то піднімаючи, то знову ховаючи очі, покликав:

— Єгоре, Єгорушко.

— Сідай.— Єгор насилу розліпив губи.

Федір Іпатович присів на краєчок, похитав головою сумно. Наче й доніс ношу, а скинути її не міг і мучився через те. І Єгор знав, що він мучиться, і знав чого.

— Живий ти, Єгоре?

— Живий.

Федір Іпатович знову зітхнув, зарипів табуреткою, а потім витяг з-під поли халата пузату пляшку.

Довго відкручував корок зашкарублими, неслухняними пальцями, і пальці ті тремтіли.

— Ти не бійся, Федоре Іпатовичу.

— Що? — здригнувся Бур'янов, очі розширяючи.

— Не бійся, кажу. Жити не бійся.

Гучно ковтнув Федір Іпатович. На всю палату. Взяв з тумбочки склянку, налив з пляшки щось жовте, запашне.

— Випий, Єгорушко, чуєш? Ковтни.

— Не треба.

— Хоч ковточок, Єгоре Савелійовичу. Двадцять п'ять карбованчиків пляшечка, не для нас зварено.

— Не для нас, Федоре.

— Ну випий, Савелійовичу, випий. Зніми ти мені тягар з душі, зніми!

— Нема в мені зла, Федоре. Спокій є. Іди додому.

— Та як же, Савелійовичу...

— Та вже, значить, так, раз воно не інак.

Федір Іпатович схлипнув, поставив склянку й підвівся.

— Тільки прости ти мене, Єгоре.

— Простив. Іди.

Федір Іпатович похитав великою головою, постояв ще трохи, ступнув до дверей.

— Пальму не стріляй,— раптом сказав Єгор.— Що не взяла вона мене, в тому вини її нема. Мене собаки не беруть, слово я собаче знав.

Федір Іпатович важко й повільно йшов коридором лікарні. У правій руці він ніс розпочату пляшку, і дорогий французький коньяк вихлюпувався на підлогу за кожним його кроком. По неголеному, чорному обличчю його текли сльози. Одна за одною, одна за одною.

А Єгор знову заплющив очі, і знову світ широко розсунувся перед ним, і Єгор переступив біль, сум і тугу. І побачив мокру від роси луку й червоного коня на тій луці. І кінь упізнав його й заіржав заклично, запрошуючи сісти й скакати туди, де йде нескінченний бій і де чорна тварюка, звиваючись, ще й досі виригує зло.

Ось. А Колька Полушкін усе-таки віддав спінінг за шолудиве щеня з роздертим вухом. Видно, йому теж снився червоний батьківський кінь.

ВІД АВТОРА

Коли я входжу в ліс, я чую Єгорове життя. Воно кличе мене неголосно й сором'язливо, і я сідаю в поїзд і через три пересадки їду в далеке селище.

Ми гуляємо з Колькою й Цуциком вулицями, заходимо на човнову станцію, і Яків Прокопович дає нам найкращого човна. А ввечері п'ємо з Харитиною чай, дивимося на Почесну грамоту і згадуємо Єгора.

Яків Прокопович став говорити ще вченйие, ніж колись. Черепок підпав під указ, а Філя, як і раніше, трохи шабашить і багато п'є. Щовесни на другий день великодня він іде на кладовище й заново фарбує бляшаний Єгорів обеліск.

— Зачекай, Єгоре, Черепок повернеться, ми тобі пам'ятник вибудуємо. Півмісяця шабашити будемо, горла власні перев'яжемо, а вибудуємо.

Федір Іпатович Бур'янов виїхав з усією родиною. І не пишуть. Дім у них відібрали: там тепер гуртожиток. Півня вже немає, а Пальму Федір Іпатович усе-таки пристрелив.

До Чорного озера Колька ходити не любить. Там інший лісник, а Єгорові зайці та білки поступово замінюються звичайними осиковими стовпами. Так воно простіше. І зро-зуміліше...

Повертаючись додому, я неодмінно затримуюсь у Чува-лових. Юрій Петрович одержав квартиру, але місця все одно мало, бо у великій кімнаті розчісує волосся біла діва, що її Єгор витесав колись сокирою із старої липи. І Нонна Юріївна обережно обносить навколо неї свій великий живіт.

А Чорне озеро так і лишилося Чорним. Напевно, тепер уже до Кольки...